

Efgânî-Abduh-Reşid Rıza Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Okuma

(An Examination on the Interaction between Afghani-Abduh-Rashid Reza)

Ahmet ÖZDEMİR

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi | Assoc. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University
İslami İlimler Fakültesi | Islamic Sciences Faculty
Temel İslam Bilimleri | Basic Islamic sciences
Tokat | Türkiye | Tokat | Türkiye
ahmet.aozdemir@gop.edu.tr | orcid.org/0000-0002-2389-6693

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 24/Ocak/2023 | Received | 24/January/2023
Kabul Tarihi | 10/Mayıs /2023 | Accepted | 10/May/2023
Yayın Tarihi | 30/Haziran/2023 | Published | 30/June/2023

Bu makale “Tefsiru'l-Menâr'ın Had Cezalarına Yaklaşımı” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012. This article is produced from his doctoral thesis entitled “Tafsiru'l-Manar's Approach to Hadd Punishments”. Necmettin Erbakan University, 2012.

Atıf | Cite as:

ÖZDEMİR, Ahmet. “Efgânî-Abduh-Reşid Rıza Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Okuma [An Examination on the Interaction between Afghani-Abduh-Rashid Reza]”. Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 11/1 (Haziran | June 2023), 37-68.

Https:// DOI: 10.51450/ilmiyat.1241448

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

An Examination on the Interaction between Afghani-Abduh-Rashid Reza

Abstract: Afghani, Abduh and Rashid Reza important intellectual men of the last period in the Islamic world, are groundbreaking personalities with their thoughts and different point of views. The main elements of the Modernist line were also shaped by their ideas. At this point, Afghani made the most significant opening, and the other two contributed to this. Afghani has come to the fore with his political personality, while the other two thinkers have come to the fore with their more scientific personalities. However, they have put forward similar views on identifying the problems in the Islamic world and finding solutions. Giving broad authority to the mind is one of their most basic characteristics. The most significant effect of this is revealed in the evaluations of the narrations. They cooperated to protect the essence of Islam and clean up unfounded elements such as bid'ah and superstition, which were added to it later. The basis of all these views lies in the backwardness of the Islamic world concerning the West. Their focus is also on finding a solution to this backwardness. In this study, an effort has been made to decipher how the interaction between these thinkers, who are among the pioneers of the modernist movement in the Islamic world, takes place. Although there are differences between them, it has been seen that they act with common decency on fundamental issues. Jamaledin Afghani greatly influenced the formation of Muhammad Abduh's thought structure. In the same way, the thought structure of Muhammad Rashid Reza was shaped by Abduh. Abduh's thoughts were passed on to subsequent generations by his student Rashid Reza. Rashid Reza has also been a driving force in writing his teacher's thoughts. The three authors we have studied have a mind-centered thinking structure. They consider the evaluation of events and the resolution of issues from this point of view. They have set out to place an entire, simple understanding of Islam in society. In order to achieve this, they also opposed many innovations that emerged later and considered them incompatible with religion. They have complained that the sects have complicated the religion. They wanted the Islamic life of the period of Muhammad and his friends to dominate Muslim society again. Afghani is the person who was instrumental in Abduh's entry into politics. He did not want Abduh's point of view to be limited only to Egypt. He has developed a point of view that considers all Muslims. Abduh, on the other hand, mediated the spread of Afghani's ideas in Egypt and Azhar. There is a strong interaction between them at the point of researching why Muslims are lagging in the face of the West and finding solutions to them. Their efforts to ensure that their thoughts do not remain in theory and are implemented as soon as possible also show that they are on a shared line. Their giving broad authority to the mind, their understanding of Deconstruction, their views on sects, and their struggle against false beliefs in society are also indicators of their interaction. Although there is an image in the form of teacher-student, original ideas have emerged from both. On the other hand, the bond between Abduh and Rashid Reza is much stronger than theirs. At this point, the main idea belongs to Abduh, and Rashid Reza is the carrier of his ideas. For that reason, he and his teacher communicate in the form of receiving information and transferring it to other people rather than deconfliction. We see that the importance Abduh attaches to education also continues in Rashid Reza. Their search for solutions to the problems in the Islamic world by correcting the issues that they Decry at all levels of society is also a result of the interaction between them. To summarize, all three authors have tried to find solutions to the problems experienced in the Islamic world. This is to give a new perspective on the issues. Because they thought that there was a wrong approach to the root of the problem. In doing so, they have been subjected to severe criticism for not considering the reactions that may come from society. These criticisms have also caused prejudice to be formed about them.

Keywords: Tafsir, Afghani, Abduh, Rashid Reza.

Efgânî-Abduh-Reşid Rıza Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Okuma

Öz: İslam dünyasındaki son devrin önemli fikir adamlarından Efgânî, Abduh ve Reşid Rızâ, düşünceleri ve farklı bakış açılarıyla çığır açmış şahsiyetlerdir. Modernist çizginin ana unsurları da onların fikirleriyle şekillenmiştir. Bu noktada en büyük açılımı Efgânî yapmış, diğer ikisi ona katkı sunmuşlardır. Efgânî siyasi kişiliğiyle, diğer iki düşünür ise daha çok ilmi kişiliğiyle ön plana çıkmışlardır. Bununla birlikte İslam dünyasında var olan sorunları tespit etme ve bunlara çözüm bulma noktasında benzer görüşler ortaya koymuşlardır. Akla geniş yetki vermeleri en temel özelliklerindedir. Bunun en büyük etkisi rivayetleri değerlendirmelerinde ortaya çıkmaktadır. İslam'ın özünün korunması, ona sonradan eklenen bidat ve hurafe gibi asılsız unsurların temizlenmesi noktasında ortak hareket etmişlerdir. Bütün bu görüşlerinin temelinde İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmışlığı yatmaktadır. Odak noktaları da bu geri kalmışlığa bir çözüm bulma olarak kendini göstermektedir. Bu çalışmada, İslam dünyasında modernist akımın öncülerinden olan bu düşünürler arasındaki etkileşimin ne şekilde olduğuna dair bir çaba ortaya konmuştur. Aralarında her ne kadar farklılıklar olsa da temel konularda ortak bir akılla hareket ettikleri görülmüştür. Cemaleddin Efgânî Muhammed Abduh'un düşünce yapısının oluşmasında büyük etkiye sahip olmuştur. Aynı şekilde Muhammed Reşid Rızâ'nın düşünce yapısı da Abduh tarafından şekillendirilmiştir. Abduh'un düşünceleri, öğrencisi Reşid Rızâ tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır. Reşid Rızâ ayrıca hocasının düşüncelerinin yazıya geçirilmesinde itici güç olmuştur. Araştırdığımız üç yazar, akıl merkezli bir düşünce yapısına sahiptirler. Olayların değerlendirmesini ve meselelerin çözümünü bu açıdan ele almaktadırlar. Bozulmamış, sade bir İslam anlayışını topluma yerleştirmek amacıyla yola çıkmışlardır. Bunu gerçekleştirmek için de sonradan ortaya çıkan ve dinle bağdaşmadığını düşündükleri birçok yeniliğe karşı çıkmışlardır. Mezheplerin, dini karmaşık hale getirdiğinden şikayetçi olmuşlardır. Hz. Muhammed ve sahabe dönemindeki İslamî yaşantının yeniden Müslüman toplumuna egemen olmasını istemişlerdir. Efgânî, Abduh'un siyasete girmesine vesile olan kişidir. Abduh'un bakış açısının sadece Mısır ile sınırlı olmasını istememiştir. Bütün müslümanları düşünen bir bakış açısı geliştirmiştir. Abduh ise Efgânî'nin fikirlerinin Mısır ve Ezher'de yayılmasına aracılık etmiştir. Müslümanların Batı karşısında geri kalmalarının nedenlerini araştırma ve bunlara çözüm bulma noktasında aralarında güçlü bir etkileşimin olduğu açıktır. Düşüncelerinin teoride kalmamasına ve bir an önce hayata geçirilmesine yönelik gayretleri de bu noktada ortak bir çizgide olduklarını göstermektedir. Akla geniş yetki vermeleri, ıslahat anlayışları, mezheplere bakışları ve toplumdaki yanlış inanışlarla mücadeleleri de aralarındaki etkileşimin göstergelerindedir. Her ne kadar hoca-öğrenci şeklinde bir görüntü olsa da her ikisinden de orijinal fikirler ortaya çıkmıştır. Buna karşın Abduh ile Reşid Rızâ arasındaki bağ ise onlarınkine göre çok daha güçlüdür. Bu noktada asıl fikir Abduh'a ait olup Reşid Rızâ, onun fikirlerinin taşıyıcısı konumundadır. O nedenle hocasıyla aralarında bir sürtüşmeden ziyade bilgi alma ve onu diğer insanlara aktarma şeklinde bir ilişki söz konusudur. Abduh'un eğitime verdiği önemin Reşid Rızâ'da da devam ettiğini görmekteyiz. İslam dünyasındaki sorunlara toplumun her kademesinde yanlış gördükleri hususları ıslah etmek suretiyle çözüm aramaları da yine aralarındaki etkileşimin bir sonucudur. Özetlemek gerekirse her üç yazar da İslam dünyasında yaşanan sorunlara çözüm bulma adına bir çaba ortaya koymuşlardır. Bu da meselelere yeni bir bakış açısı kazandırmaktır. Çünkü sorunun temelinde yanlış bir yaklaşımın olduğu düşüncesindeydiler. Bunu yaparken toplumdan gelebilecek tepkileri dikkate almadıkları için ağır eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştiriler de onlar hakkında bir önyargının oluşmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Efgânî, Abduh, Reşid Rızâ.

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında Batı karşısında geri kalmışlığın ve sömürgeye maruz bırakılmanın bir sonucu olarak bazı fikri akımların ortaya çıktığı görülmektedir. Hindistan ve Mısır bölgesi bu akımlara öncülük eden yerler olmuştur. Her iki bölgede de o dönemde İngiliz egemenliği söz konusudur. Batı karşısındaki geri kalmışlığın Batı'ya güç sağlayan değer ve anlayışlardan kaynaklandığını düşünen bazı fikir adamları, İslam'ı ve onun temel kaynaklarını yeniden yorumlamak suretiyle İslam toplumunu çağın gereklerine göre tasarlanmanın gayreti içerisinde olmuşlardır. Bunu yaparken geçmişteki İslam mirasını bir kenara bırakıp yeni bir anlayışla ilk kaynaklara yönelmenin ve Müslümanlar arasında tefrikaya ve kafa karışıklığına sebep olduğunu iddia ettikleri mezhebi anlayışların terk edilmesini elzem görmektedirler.

Modernizm diye tabir edilen bu düşünce akımının Mısır'daki üç temsilcisi Efgânî, Abduh ve Reşîd Rızâ olmuştur. Efgânî'den başlamak üzere hoca-öğrenci silsilesi olarak değerlendirilmesi mümkün olan bu düşünürler, kendi dönemlerini etkiledikleri gibi sonraki dönemlerde ortaya çıkan benzer düşünce hareketlerine de öncülük etmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda, üç düşünürün hayatları ve düşünce yapılarına kısaca temas ettikten sonra ortak bir hareketin içerisinde bulunmaları nedeniyle aralarında ne gibi etkileşimin olduğunu izah etmeye çalıştık. Görüşlerini ele alırken Menâr Tefsiri ekseninde bir değerlendirme yaptık. Burada daha çok etkileyenin hoca, etkilenenin ise öğrenci olmasından hareketle bir sonuca ulaşmaya çalıştık.

1. Hayatları, İlmî Kişilikleri ve Düşünce Yapıları

1.1. Cemâleddin Efgânî

1.1.1. Hayatı

1838 veya 1839-1897 yılları arasında yaşamış bir fikir adamıdır.¹ Kökeniyle ilgili tartışmalar vardır. İranlı ya da Afgan olduğuna dair görüşler mevcuttur. İranlı olduğu fikrinin doğal sonucu Şîî mensubiyetidir² Birçok alime göre o Sünnî, oryantalistlere göre ise Şîî'dir.³ Kabil yakınlarında bir köyde doğduğu,⁴ bu köyün adının Esad Abad olduğu,⁵ bunun yanında aynı isimdeki bir köyde

¹ Muhammed Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile li'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, thk. Muhammed 'imâra (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1993), 1/14 ; Muhsin Abdülhamîd, *Cemaleddin Efgânî Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev. İbrahim Sarmış (Ankara: Fecr Yayınevi, 1991), 19; Tarık Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, çev. Ayşe Meral (İstanbul, Anka Yayınları, 2005), 61.

² Muhammed Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, çev. Hayreddin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 21-22; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 128.

³ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, , 61.

⁴ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 19.

⁵ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 2/337.

İran'ın Hemedan şehri yakınlarında doğduğu da söylenmiştir.⁶ Afgan olduğuna dair iddialar daha kuvvetli gözükmemektedir. Vefat ettiğinde İstanbul'a defnedilen naaşının, 1944 yılında EfgânîEfgânîstan hükümetinin isteği üzerine o ülkedeki doğduğu yere nakledilmesi de bunu güçlendirmektedir.

Efgânî'nin hayatı İslam alemine ve Avrupa'ya yaptığı yolculuklarla geçmiştir. 1869'da Mısır'da, 1869-1870 yılları arasında İstanbul'da, 1871-1879 yılları arasında yine Mısır'da, 1880'de Hindistan'da, 1883-1885 yıllarında Paris'te, 1885'te Londra'da, 1886-1887 yıllarında Tahran'da, 1887-1889 yıllarında Moskova ve Petersburg'da, 1892-1897 yılları arasında İstanbul'da bulunmuştur.⁷

Eğitim için gidip iki yıl kadar kaldığı Hindistan ve ardından hac ziyaretinin akabinde EfgânîEfgânîstan'a tekrar dönüşünde yönetime olan yakınlığından dolayı hükümette kendisine görev verilmiştir.⁸ Hükümetin el değiştirmesinin ardından bu görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Mısır'a ilk gidişi olan 1286/1869 yılında Abduh ile tanışmış,⁹ en devamlı öğrencisi Abduh olmakla birlikte Saad Zağlul, İbrahim Lekkânî, İbrahim Hilbâvî ve Ahmed Lütfi Seyyid gibi öğrencileri de yetiştirmiştir.¹⁰ Onları yazmaya, gazete çıkarmaya ve kamuoyu oluşturmaya teşvik etmiştir.¹¹ Onun etkisiyle öğrencileri bu alanı aktif bir şekilde kullanmaya başlamışlardır.

İstanbul'a gelişinde sadrazam Ali Paşa onu Maarif Meclisi'ne üye atamıştır. İstanbul'da gerçekleştirdiği bir konferansta felsefeyi peygamberlikle aynı düzeyde görmesi kendisine karşı büyük bir tepkinin meydana gelmesine sebep olmuştur.¹² İddiaya göre konuşmada peygamberliği bazı sanat dallarıyla anmasının, peygamberliği de bir sanat olarak gördüğü algısına sebep olmuştur. Bu olay üzerine sadrazam Ali Paşa, onun İstanbul'dan ayrılmasını istemiştir.¹³

İstanbul'un ardından Mısır'a tekrar dönüşünde hükümet ona ev tahsis edip maaş bağlamış ve o, eğitimine evinde devam etmiştir.¹⁴ Mısır'da yönetim aleyhine kamuoyu oluşturmaya başlayınca oradan 1879 yılında Hindistan'a gönderilmiştir.¹⁵ Mısır'da bulunan Mason locasına katılması ise en çok eleştiri aldığı konulardandır. Bu locanın o dönemde Mısırlı milliyetçilerin toplanma yeri olduğuna dair iddialar da mevcuttur.¹⁶ Fakat bu iddialar, adı geçen locanın temel fikir yapısı dikkate alındığında çok itibar görmemiştir. Katıldıktan bir süre sonra ayrılmıştır. Daha sonra

⁶ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 21.

⁷ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 64.

⁸ Abduh, *el-E'mâlû'l-Kâmile*, 2/337; Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 23; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 20.

⁹ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 21.

¹⁰ Hasib Samarraî, *Dinî Modernizmin Üç Şövalyesi (Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rızâ)*, çev. Ali Nar ve Sezai Özel (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998), 121.

¹¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 129.

¹² Abduh, *el-E'mâlû'l-Kâmile*, 2/339-340; Abduh, "Tercümetü Cemâlüddîn Efgânî" *el-E'mâlû'l-Kâmile*, 2-339-40 gibi); Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 129.

¹³ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 23.

¹⁴ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 25-26; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 23.

¹⁵ Abduh *el-E'mâlû'l-Kâmile*, 2/342; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 25.

¹⁶ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 65.

kendisi birçok alim ve devlet görevlisinin yer aldığı bir loca kurmuştur.¹⁷ Bu son hareketiyle adeta muhalif bir siyasetçi gibi hareket etmiştir.

Faaliyetlerinin neticesinde Mısır'dan Hindistan'a gönderilmiş, orada İngiliz yönetimi tarafından Haydarabat'ta üç yıl ikamete mecbur tutulmuştur.¹⁸ İngiliz yönetimine karşı halkı başkaldırmaya teşvik etmesi nedeniyle oradan da uzaklaştırılmıştır.¹⁹ Hindistan'dan İngiltere'ye, kısa bir süre sonra da Paris'e gitmiştir.²⁰ Hindistan'dan Amerika'ya oradan İngiltere'ye gittiğine dair görüş varsa da bu doğru kabul edilmemiştir.²¹

1884 yılında gittiği Paris'te Müslümanların birliği adına Muhammed Abduh ile çalışmalar yapmış,²² gizli bir teşkilat olan *el-Urvetü'l-Vüskâ* cemiyetini kurmuştur.²³ Orada on sekiz sayı devam eden *el-Urvetü'l-Vüskâ* dergisini çıkardılar.²⁴ Bu dergide, siyasi, toplumsal ve dini konularda makaleler kaleme aldılar.²⁵ Dergiyi Müslümanların İslam hilafet sancağı altında bileşmeleri amacıyla çıkarmak istemiştir.²⁶ Basım ve dağıtım masrafları, cemiyet üyelerinden toplanan yardımlarla karşılanmıştır. Dergi on sekiz sayı çıkarılabilmiş çeşitli baskılarla Eylül 1884'te son sayısını yayınlayarak kapanmak zorunda kalmıştır.²⁷ Bu kapanmada İslam dünyası için en büyük tehlike olarak gördüğü İngilizlerin rolünün büyük olduğu bilinmektedir.

Paris'te Fransız filozof Ernest Renan'la münazarası ve onun İslam aleyhine kullandığı ifadelere cevap vermesi çok ses getirmiştir. Onun bu ikna edici cevapları karşısında Renan'ın, iddialarından vazgeçtiği söylenmiştir. Paris'ten sonra İran'a, oradan Rusya'ya geçmiştir. Rus Çarı'yla yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle Rusya'dan ayrılarak Münih'e gitmiştir.²⁸ Münih'ten tekrar İran'a dönmüş, İran'da kaldığı sürece yapmayı düşündüğü ıslahatlara yönetimden destek göremeyince Şah aleyhine yazılar yazmış ve ülkeden çıkarılmıştır. İran'dan sonra Basra'ya, sonra İngiltere'ye, oradan da Abdülhamid'in isteği üzerine İstanbul'a gelmiştir.²⁹ Kendisine bir ev, araba tahsis edilip yüksek bir maaş bağlanmıştır.³⁰ Abdülhamid, ona saygılı davranırsa da İstanbul'da fiili bir mahkûm hayatı yaşatmıştır.³¹ Padişah'ın ona karşı bir güvensizlik duyduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 26.

¹⁸ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 2/343; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 25.

¹⁹ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 24.

²⁰ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 2/343; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 25.

²¹ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 27.

²² Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/73; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 129.

²³ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 27-28.

²⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 130.

²⁵ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/239.

²⁶ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 2/343.

²⁷ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 28.

²⁸ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 28-31.

²⁹ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 29; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 32-33.

³⁰ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 29.

³¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 132.

Görülen odur ki Efgânî, ilmi boyutu da olmakla birlikte siyasi boyutu ağırlık kazanan bir yaşantı ortaya koymuştur.³² Devrimci bir yapısı vardı.³³ Otokrat ve sabırsız bir kişiliğe sahipti.³⁴ Şûraya önem veren biriydi. Halkın seçimini esas alan bir yönetim anlayışını benimsiyordu.³⁵ Ona göre devlet başkanı kötü biri ise halk ona başkaldırmalı ve ondan kurtulmalıydı.³⁶ Bu düşüncelerinin de etkisiyle, gittiği her ülkede yönetimle arası açılmıştır. Hayatının son dönemlerini geçirdiği İstanbul'da da zaten düşüncelerini toplum kesimine yaymaması için adeta ev hapsinde tutulmuştur.

1.1.2. İlmi Kişiliği ve Düşünce Yapısı

Efgânî, ilk eğitimini babası Safder'den Kabil'de almıştır.³⁷ Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, Arapça gibi dini ilimler sahasında eğitim almasının yanı sıra mantık, tıp, matematik ve siyaset alanlarında da eğitim görmüştür.³⁸ Necefli Şîî bir alim olan Murtazâ el-Ensârî'den dört yıl kadar eğitim aldığı da iddia edilmiştir.³⁹ Bunu ne zaman aldığına dair net bir bilgi mevcut değildir.

Efgânî, çok fazla ülke dolaşmasından mütevellit birçok dili biliyordu. Fakat yazmayı çok sevmezdi.⁴⁰ Dili, istikrarlı bir toplum için vazgeçilmez olarak görmekteydi. Ortak dile sahip olmayan insanların birlik oluşturmamaları kanaatini taşıyordu.⁴¹ Müslümanların birlik olmalarında Arapçanın önemini vurgulardı. Sûfilîğe de büyük bir ilgi duymaktaydı.⁴² Her ne kadar tasavvufa meyilli biri olsa⁴³ da tasavvuftaki bazı uygulamaları eleştirirdi.⁴⁴

Efgânî, ilk kaynaklar olan Kur'ân ve sünnete dönme düşüncesine sahiptir.⁴⁵ Ona göre her dönemde İslam alimlerinin mutlak manada bağlı kalacakları yalnızca Kur'ân ve sünnettir.⁴⁶ Arapça bilgisine, sağlıklı bir zihne ve hadis bilgisine sahip olan herkes onun tefsirini yapabilecektir.⁴⁷ Ayrıca önceki fetvaları tekrar etmek yerine nasları yeniden yorumlamak gerekir.⁴⁸ Kuşkusuz onun bu düşünceleri, son yüzyılda İslam dünyasında ortaya çıkan modernist akımın temel dayanaklarından olmuştur.

³² İgnaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 349-350.

³³ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/41.

³⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 136.

³⁵ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 99.

³⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 136.

³⁷ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 22.

³⁸ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 2/337.

³⁹ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 92.

⁴⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 132.

⁴¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 138.

⁴² Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 65.

⁴³ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 32.

⁴⁴ Cemaleddin Efgânî, *Tabiatçılığı Red*, çev. Aziz Akpınarlı (Ankara: DİB Yayınları, 1956), 78-79.

⁴⁵ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 62.

⁴⁶ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 37.

⁴⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 147.

⁴⁸ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 85-86.

Modernist anlayışın temel ilkelerinden bir tanesi akla geniş yetki vermeleridir. Efgânî'ye göre de insan, akıl yönünden yükseldikçe medeni olmaya daha elverişli hale gelmektedir.⁴⁹ Zaten vahiy ve iman, aklın enerjisini serbest bırakmıştır.⁵⁰ Ona göre insan aklının yönettiği bir toplum dine dayanan bir toplum kadar istikrarlı olabilir.⁵¹ Hurafelerden uzaklaşıp saf akla yönelmek gereklidir.⁵² Bütün bu yaklaşımları, akla nistan daha geniş yetki verdiğini göstermektedir.

Efgânî, filozof aklıyla İslami yenilenmeyi amaçlayan biri olarak tarif edilmiştir.⁵³ Felsefenin, toplumların gelişiminde vazgeçilmez bir unsur olduğu kanaatinde dir.⁵⁴ Din ile felsefe arasında bir uzlaşmanın mümkün olmayacağı görüşünü de savunmuştur.⁵⁵ Bir taraftan vahyin, aklın enerjisini serbest bıraktığı düşüncesini savunurken diğer taraftan aklı ve sorgulamayı esas alan felsefe ile din arasında bir zıtlığın olduğunu söylemesi çelişkili görünmektedir.

Dini, milletlerin yapısının temel taşı, varlıklarının düzene sokulması için vazgeçilmez bir unsur ve mutluluğun kaynağı olarak görmektedir.⁵⁶ Ona göre semavi dinler insan aklına üç inanç ve ruhuna üç fazilet sunmuştur. Üç inanç, insanın yaratılmışların en üstünü olduğu, bir dine inananların, inanmayanlardan daha üstün bir konumda bulunduğu, insanın bu dünyada ebedi aleme hazırlık için yarattığıdır. Üç fazilet ise, haya, emanet ve doğruluk olarak sıralanmıştır.⁵⁷ Haya perdesi yırtılan kişilerin düzelmesi mümkün değildir.⁵⁸ Bu ifadeleri ilahi kanunların, insanların fitratına uygunluk arz ettiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir.

Efgânî, Hanefi mezhebine bağlı olmasına rağmen mezhep taassubunu reddetmiştir.⁵⁹ İtikadi bakımdan ise bir mezhebe uymamıştır.⁶⁰ Bununla birlikte mezhep imamlarını kendinden büyük görmediği için onlardan birine bağlanma zorunluluğunun olmadığına ve farklı mezheplerle amel edebileceğine dair görüşleri de vardır.⁶¹ Hanefi mezhebine mensubiyeti ise doğduğu yer olan Efgânistan'da daha çok Hanefi mezhebi mensupları bulunmasından kaynaklanmış gözükmektedir.

Efgânî, içtihat kapısının kapandığı anlayışını şiddetle eleştirmektedir.⁶² Ona göre bu kapının kapanmasına dair ne bir nas ne de bir imamın sözü vardır.⁶³ Kapandığını iddia etmek durgunluğa

⁴⁹ Efgânî, *Tabiatçılığın Redi*, 34.

⁵⁰ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 77.

⁵¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 138.

⁵² Efgânî, *Tabiatçılığın Redi*, 119-121.

⁵³ Abduh, *el-E'mâlül-Kâmile*, 1/14.

⁵⁴ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 75.

⁵⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 142.

⁵⁶ Efgânî, *Tabiatçılığın Redi*, 9.

⁵⁷ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 32; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 145.

⁵⁸ Efgânî, *Tabiatçılığın Redi*, 41.

⁵⁹ Abduh, *el-E'mâlül-Kâmile*, 2/343; Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 86; Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 40.

⁶⁰ Abduh, *el-E'mâlül-Kâmile*, 2/343.

⁶¹ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 32.

⁶² Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 87.

⁶³ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 41.

ve taklide yol açacaktır.⁶⁴ Bu bağlamda Müslümanlara eleştirel bir zihniyet kazandırmak için çalışmıştır.⁶⁵ Vahyin ilk dönemindeki Müslümanların dinamizmine tekrar dönmek gerektiği kanaatindedir.⁶⁶

O, İslam dünyasının gerilemesinin sebepleri olarak, hilafetin saltanata dönüşmesi, din ve kavmiyet inancının zayıflaması, batıl inançların artması, cebir inancının yaygınlaşması, uydurma hadislerin ve israiliyyatın kitaplara sokulması, bu noktada eğitim ve öğretimin yetersiz kalması, doğuda Moğol, batıda Haçlı seferlerinin verdiği zararlar ve Müslümanların birlik oluşturamamalarını görmektedir.⁶⁷ Batı medeniyetine bakışı, İslam'ın temelleriyle bağdaşan, sağlam ilmi gelişmelere dayanan ve İslam ümmetinin bağımsızlığı esasına dayanan bir yapı arz etmiştir.⁶⁸ Materyalistlere ve evrimcilere karşı tavır ortaya koyduğu da bir gerçektir.⁶⁹

Onun, görüşlerini genel çizgileriyle İstanbul'daki konferansta dile getirdiğini görmekteyiz. Bu konferansın özeti, din ve devletin gerekli olduğu, dinin hurafelerle devletin ise istibdat ile bozulabileceği, böyle bir durumda ıslahatın gerekliliği; önemli olanın sultanın değil halkın iradesi olduğudur.⁷⁰ Düşüncelerinin özeti bu şekilde olan Efgânî, fikirlerini daha çok öğrencileri vasıtasıyla insanlara ulaştırmıştır.⁷¹

1.2. Muhammed Abduh

1.2.1. Hayatı

Muhammed Abduh, Mısır'da 1849 yılında dünyaya geldi.⁷² Babası Türk, annesi Arap idi.⁷³ Okuma yazmayı kendi köyünde öğrendi. Sonra yine köyünde hafızlığını tamamladı.⁷⁴ Burada sarf, nahiv ve fıkıh dersleri okudu.⁷⁵ Tanta'da medrese eğitiminde okutulan derslerden zevk almayarak köyüne geri döndü⁷⁶ ve 1865 yılında evlendi.⁷⁷ Onun eğitim sisteminde karşı çıktığı şey, sistemin aklî araştırmayı engelleyen bir yapıya sahip oluşuydu.⁷⁸ Ayrıca ona göre toplumdaki her sınıf için farklı bir eğitim türü olmalıydı.⁷⁹ Eğitim için tekrar Tanta'ya giderken akrabalarının bulunduğu

⁶⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 147.

⁶⁵ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 102.

⁶⁶ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 81.

⁶⁷ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 36.

⁶⁸ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 65.

⁶⁹ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 75.

⁷⁰ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 25.

⁷¹ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/262.

⁷² Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 61.

⁷³ Muhammed Abduh, *Durûsun mine'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru lhyâi'l-Ulûm, 4. Basım, 1987), 7.

⁷⁴ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/23.

⁷⁵ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 1998), 18.

⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974), 764.

⁷⁷ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 62.

⁷⁸ Mian Muhammed Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Kürşat Demirci, Kerim Urtekin ve İhsan Durdu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 4/289.

⁷⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 173.

köyde bulunan Şeyh Derviş Hızır isimli akrabası Abdüh'a ilmi yeniden sevdirdi. Kur'ân'ın akla ve selim fıtrata hitap ettiği düşüncesini Abdüh'un zihnine yerleştirdi.⁸⁰ Ahlak ve tasavvuf da Şeyh Derviş'ten tahsil ettiği ilimler arasındaydı.⁸¹ Şeyh Derviş adeta Abdüh'un manevi rehberi olmuştu.

Tanta'da bir süre eğitimine devam ettikten sonra Kahire'ye giderek Ezher'de okumaya başladı.⁸² Ezher'deki eğitim anlayışının insanın muhakeme yeteneğini körelttiği düşüncesine vardı.⁸³ Sonrasında Efgânî ile tanıştı.⁸⁴ Efgânî'den matematik, mantık, hikmet, fıkıh usûlü ve kelim dallarında dersler aldı.⁸⁵ Efgânî, Abdüh'u sosyal, siyasî ve edebî konularda yazmaya, konuşmalar yapmaya da teşvik ediyor ve bunu da bizzat takip ederek uyguluyordu.⁸⁶ Şeyh Derviş, onun ilmî altyapısının oluşmasında nasıl bir etki meydana getirdiyse Efgânî de siyaseten gelişmesinde aynı derecede etkili olmuştur.

Abdüh, insanların ancak eğitimle değişimi ve gelişimi yakalayabilecekleri kanaatindeydi.⁸⁷ Efgânî'nin teşvikiyle 1876 yılından itibaren ülkenin önde gelen gazetelerinden *el-Ehrâm* gazetesinde ilk yazılarını kaleme almıştır. 1877 yılında Ezher'den mezuniyetinden hemen sonra Ezher'de dersler vermiştir.⁸⁸ Aynı yıl içerisinde İslamî ilimlerin farklı alanlarında ders verebilme yetkisi kazandıran *el-Âlimiyye* diplomasını da almaya hak kazanmıştır.⁸⁹ 1878 yılında ise, modern eğitim vermek amacıyla kurulan *Dâru'l-'Ulûm*'da tarih hocası olarak ders vermeye başlamıştır.⁹⁰

Efgânî ile birlikte, mason derneğine üye olmuşlar, amaçlarına ulaşamayınca da kısa süre sonra istifa etmişlerdir.⁹¹ Daha sonra, "Mısır Mısırlılarını" düşüncesiyle ortaya çıkan *Bağımsız Vatan Fırkası*'na katılmışlardır.⁹² 1879 yılında, Efgânî Mısır'dan sürgün edilmiş, Abdüh ise *Dâru'l-Ulum*'daki eğitimcilik görevinden azledilmiş ve kendi köyü olan Mahalletü'n-Nasr'da zorunlu ikamete mahkûm edilmiştir.⁹³ Daha sonraki süreçte Mısır'ın resmî gazetesi olan *el-Veqâi'u'l-Mısriyye*'ye başyazar tayin edilmiştir.⁹⁴

⁸⁰ Abdulhalim Cündî, *el-İmam Muhammed Abdüh*, (Kahire: Dâru'l-Mearif, 2. Basım, ts.), 12.

⁸¹ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 764.

⁸² M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abdüh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/483.

⁸³ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/290.

⁸⁴ Muhammed Abdüh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 13; Abdüh, *Durûsun mine'l-Kur'ân*, 9.

⁸⁵ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 764.

⁸⁶ Reşîd Rızâ, Muhammed, *Gerçek İslam'da Birlik*, 64.

⁸⁷ Muhammed Abdüh, *Tefsîru Cüz'i Amme* (Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1322), 124.

⁸⁸ İşcan, *Muhammed Abdüh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 33, 65.

⁸⁹ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/290.

⁹⁰ Abdüh, *el-E'mâlü'l-Kâmile*, 1/26.

⁹¹ İşcan, *Muhammed Abdüh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 36-37.

⁹² İşcan, *Muhammed Abdüh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 38.

⁹³ Abdüh, *el-E'mâlü'l-Kâmile*, 1/27.

⁹⁴ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 71.

1882 yılında Urabi Paşa isyanına katıldığı gerekçesiyle Beyrut'a üç yıl sürgüne gönderilmiştir. Bir yıl sonra 1883 yılında Efgânî'nin daveti üzerine Beyrut'tan Paris'e gitmiştir.⁹⁵ Abduh, Paris'te Efgânî ile birlikte *el-Urvetü'l-Vüsqâ* adlı dergiyi çıkarmaya başlamıştır.⁹⁶ Abduh derginin başyazarı, Efgânî'den sonra cemiyetin ikinci adamı konumundadır.⁹⁷ Avrupa'dan istediği sonucu elde edemeyen Abduh, 1885 yılında önce Tunus'a ardından Beyrut'a geri dönmüş ve Mısır'a dönünceye kadar faaliyetlerini orada yürütmüştür.⁹⁸ Bir süre sonra Sultaniye medresesinden kendisine bir davet gelince orada fıkıh, siyer, dil bilgisi dersleri vermeye başlamıştır.⁹⁹ Beyrut'ta farklı dinlere mensup kişiler arasında birlikteliği sağlamak için bir de dernek kurmuştur.¹⁰⁰

Mısır'a döndüğünde önce Binha'ya akabinde Zekazik ve Abidin'e kadı tayin edilmiş,¹⁰¹ sonrasında ise 1891 yılında istinaf mahkemesi müsteşarlığına getirilmiştir.¹⁰² Müslümanların hayrına olan işlerde gayri Müslimlerden faydalanmak caizdir, diye fetva çıkardı.¹⁰³ Bu düşüncesinin bir sonucu olarak eğitimin ıslahıyla ilgili raporunu hükümete değil Lord Cromer'e sundu.¹⁰⁴ Lord Cromer ile olan yakınlığı çok ileri gitmiş olacak ki, Hidiv Abbas onu, araları açıldığında müftülükten azletmek istediği zaman Lord Cromer buna engel oldu.¹⁰⁵ Abduh'un ıslahat anlayışını Batı'daki reform hareketlerine benzetmek kanaatimizce yanlış olacaktır. Çünkü kendisi, Batı'daki bu reform hareketlerinin sonucunda Batılıların İslam'a yakın bir inanç sistemine kavuştuklarını söylemektedir.¹⁰⁶ Nitekim İslam toplumunda bozulma olarak gördüğü şey dinin kendisi değil Müslümanların din algısıdır.

Islah faaliyetlerinde öncelik Ezher'e aitti. Ezher'in ıslahına ağırlık vermesinin temelinde belki de İngilizlerin tavrı yatıyordu. Çünkü İngilizlerin Mısır'da karışmadığı üç şey vardı; Ezher, Vakıflar ve Şer'i Mahkemeler.¹⁰⁷ Bu çerçevede matematik, edebiyat, tarih, felsefe ve coğrafya gibi yeni dersler eğitim programına konuldu.¹⁰⁸ Sağlık alanında da tıp ve eczacılık bölümleri eklendi.¹⁰⁹

1899 yılında Mısır Genel Müdürlüğü ve Kanunlar Danışma Meclisi üyeliği görevlerini üstlendi.¹¹⁰ Mısır müftüsü olması ise kendisine çok daha büyük bir saygınlık kazandırdı.¹¹¹ Bu

⁹⁵ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 28.

⁹⁶ Muhammed Arkoun, *el-Fikru'l-Arabî* (Beyrut: Dâru Menşûrat Avidat, 3. Basım, 1985), 151.

⁹⁷ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 52.

⁹⁸ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 78.

⁹⁹ Cündî, *el-İmam Muhammed Abduh*, 44.

¹⁰⁰ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 205.

¹⁰¹ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 31.

¹⁰² Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 765.

¹⁰³ Osman Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, 18 (1970), 114-115.

¹⁰⁴ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 62-63.

¹⁰⁵ Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 116.

¹⁰⁶ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 224.

¹⁰⁷ Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 115.

¹⁰⁸ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/292.

¹⁰⁹ Cündî, *el-İmam Muhammed Abduh*, 76.

¹¹⁰ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 82.

¹¹¹ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/292.

makamlarda ıslah faaliyetlerine devam etti. 1899 yılında Ezher'de başladığı tefsir derslerini vefatına kadar altı yıl sürdürdü. Öğrencisi Reşîd Rızâ, tefsir derslerini not ediyordu. Bir yıl sonra *Mecelletü'l-Menâr*'da yayınlamaya başladı. Abduh vefat ettiğinde Nisâ suresi 125. ayete kadar gelmişti. Bundan sonra tefsir faaliyetini Reşîd Rızâ üstlenip devam ettirdi.¹¹²

Abduh, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini de hep iyi tutmaya çalıştı. Bu çerçevede 1901 yılında İstanbul'a giderek orada Abdülhamid ve Şeyhülislam Cemaleddin ile çeşitli görüşmeler yaptı.¹¹³ Osmanlı Devleti'nin korunmasının, Allah'a ve Peygamber'e imandan sonra bağlanması gereken bir ilke olduğunu söylemekteydi. Reşîd Rızâ Osmanlı Devleti'ni eleştirirken onu hep kınadı ve bundan menetti.¹¹⁴ Abduh, 1905 yılında elli yedi yaşında vefat etti. Geride üç kız bırakmıştı.¹¹⁵ Kahire'ye defnedildi.¹¹⁶

1.2.2. İlmî Kişiliği ve Düşünce Yapısı

Muhammed Abduh bazılarının göre Mısır'daki İslam düşüncesinin oluşumunda en büyük katkıyı yapan kişidir.¹¹⁷ Ona göre din ve bilim asla birbiriyle çatışmaz. Amaçları birbirinden farklı olabilir. Ancak din ve bilim, insanı geliştirmek için birlikte çalışmalıdır.¹¹⁸ İlme bakışı bu şekilde olan Abduh, birçok ilim adamından etkilenmiştir. Bunlar arasında İbn Teymiyye, İbn Kesîr ve Gazzâlî'yi sayabiliriz.¹¹⁹ Öğrenim hayatına şöyle bir baktığımız zaman o, ilmi sadece dinî ilimlerden ibaret görmemiş, Batılı yazarların kitaplarını da okuyarak kendini yetiştirmiştir.¹²⁰ Hatta Spencer'den yaptığı çeviriler, *İslam Sosyolojisi* akımının oluşumunun başlangıcı olarak da gösterilmiştir.¹²¹ Ayrıca eğitim hayatında sadece Ezher'de gördüğü derslerle yetinmemiş, orada okutulmayan matematik, felsefe gibi dersleri özel çabasıyla elde etmiştir.¹²²

O, tasavvufun, münzevi hayat öğretilerinden ziyade insanı çalışmaya sevk eden, toplumsal sorunlar üzerinde duran eğitiminden faydalanmaktaydı.¹²³ Fıkıh ve kelam gibi ilimlerde içtihat yapabilecek seviyeye ulaşmıştı. Aynı zamanda Arap dili ve edebiyatında da döneminin önde gelen ilim adamlarından biri olmuştu.¹²⁴ Abduh, kırk dört yaşında iken Fransızca öğrenmeye başlamış ve bunu da başarmıştır.¹²⁵ Arapçanın doğru kullanımı için birtakım çalışmalar içerisine girmiş, bu

¹¹² Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 84.

¹¹³ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 72.

¹¹⁴ Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 113, 133.

¹¹⁵ Abduh, *el-E'mâlü'l-Kâmile*, 1/36.

¹¹⁶ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 79.

¹¹⁷ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/289.

¹¹⁸ Mazharuddin Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat ve Göksel Korkmaz (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), 114.

¹¹⁹ Abdullah Mahmud Şehhâte, *Menhecü'l-İmam Muhammed Abduh fî Tefsîri'l-Kur'an-ı'l-Kerim* (B.y.: y.y. ts.), 226, 231.

¹²⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 156.

¹²¹ Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 230.

¹²² Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, 765.

¹²³ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, 90.

¹²⁴ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 86.

¹²⁵ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 67.

kapsamda Mısır'daki yayınlarda, yanlış yazımların önüne geçmeye yönelik tedbirler almıştır.¹²⁶ İlmî faaliyetlere zenginlerin maddi destek olmalarının vücubiyet arz ettiği görüşündedir.¹²⁷ Kız çocuklarının eğitime de büyük önem vermektedir.¹²⁸

Abduh'a göre tevhid ilmi bütün ilimlerin rüknüdür. Bu konuda kendisi selef yoluna uymaktadır. Mezhebî tartışmalara girmemeye özen göstermiştir. Tevhid ilminin gayesi de ona göre aklî delillere dayanarak peygambere iman etmektir.¹²⁹ Kendisi, düşünceyi taklit bağlamından kurtarmak, selef-i sâlihın anlayışına yönelmek ve Arapçayı ıslah etmek şeklinde iki amacı olduğundan bahsetmektedir.¹³⁰

O, düşüncelerini aklî temellere dayandırmış,¹³¹ aklın iyi ve kötüyü bilme kabiliyetinin eksik olduğunu, bunu tamamlamak için dine ve peygambere ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir.¹³² Ama akıl ile nakil çelişirse aklı öne geçirmek gerektiği görüşünü savunmuştur.¹³³ Görüşlerini ortaya koyarken bazı sahih hadisleri reddetme cihetine dahi gitmiştir.¹³⁴ Kur'ân ve sünnette yanlış anlaşılabilir bir durum varsa bunu diğer ayetler çerçevesinde açıklamak ya da belli karinelere dayanarak tevil etmek gerektiğini söylemiştir.¹³⁵ Temel düşünce olarak aklın kapasitesinin sınırlı olduğunu söylemekle birlikte uygulamada onu naklin önüne geçirmiştir.

Abduh'un hayatının merkezinde ıslah düşüncesi vardır. Hukukî, ilmî, siyasî vb. ıslah faaliyetini gerçekleştirmek suretiyle ümmeti cehaletten ve donukluktan kurtarmayı amaç edinmiştir.¹³⁶ İslah hareketini şu üç temel üzerine bina etmiştir: 1.Dinî İslah. 2.Lugavî İslah. 3.Siyasî İslah.¹³⁷ İslah çalışmasında hedef olarak saf İslam'a dönmeyi, mezheplerin çoğalmasından önceki durumu örnek almayı ve İslam'ın asıl kaynaklarından hareketle yeni bir kültür ve medeniyet inşa etmeyi görmektedir.¹³⁸

Abduh, siyaset felsefesi de oluşturmuş bir kişidir. O, siyaset ilminin diğer ilimlerden daha üstün olduğu kanaatindeydi. Ona göre ilimde ve sosyal alanda gelişme gösteren toplumlar, liderlerini devlet başkanının soyundan gelen kişilerden seçerler.¹³⁹ İslam devletinin en önemli görevi ise İslam davetini yaymak, onun inanç sisteminin, ibadet, ahlak ve muamelata dair hükümlerinin

¹²⁶ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 765.

¹²⁷ Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*. çev. İbrahim Sarımsı (İstanbul: Girişim Yayınları, 1986), 142.

¹²⁸ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 120.

¹²⁹ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 71, 88.

¹³⁰ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 123-124.

¹³¹ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 45.

¹³² Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 101.

¹³³ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 105.

¹³⁴ J.J.G. Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar (Ankara: Fecr Yayınevi, 2. Basım, 1999), 73.

¹³⁵ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 111, 229.

¹³⁶ Arkoun, *el-Fikru'l-Arabî*, 151.

¹³⁷ Abduh, *Durûsun mine'l-Kur'ân*, 16-18.

¹³⁸ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 56.

¹³⁹ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Beyrut:Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye , 1999), 2/396-397.

korunup uygulanmasını sağlamaktır.¹⁴⁰ İktidara güç katan şey de birlik ve beraberliktir. Mezhepler ve partiler ise bu birlik ve beraberliği bozan etkenlerdendir.¹⁴¹ Abduh'un toplum felsefesi üzerinde de durmak gerekir. Ona göre toplumlara nispetle peygamberler, vücuda nispetle baş mesabesindedirler.¹⁴² İnsanlar için fayda temin edebilecek şeyler ancak medeni toplumlarda ortaya çıkarlar.¹⁴³ Ona göre ırkçılık bir toplumu bölen en tehlikeli unsurlardan birisidir.¹⁴⁴

Abduh'a göre Müslümanların şu anki olumsuz durumunun iki sebebi vardır: Birincisi, dinlerini bilmemeleri ve dine ait olmayan bid'atleri hurafeleri dinlerine sokmalarıdır. İkincisi, bütün Müslüman ülkelerde sultanların baskıcı bir yönetim sergilemeleridir.¹⁴⁵ Kısaca İslamî yaşantıdan uzaklaşarak¹⁴⁶ Kur'an'ı sadece bazı törenlerde okumakla yetinmeleridir.¹⁴⁷

Bir diğer konu da mucizelere bakışıdır. O, mucizelerin akıl yönünden imkânsız bir durum olmadığı, bildiğimiz tabiat kurallarının değişmez olduğuna dair bir delil bulunmadığı, peygamberlerin davalarını destekleme yönünde gerçekleşen mucizelere iman etmek gerektiği görüşündedir. Ona göre Allah dostlarından sadır olan kerametler de aynı şekilde haktır ve gerçektir.¹⁴⁸

Abduh'un tasavvufî yönünü de unutmamak gerekir. Ama bu noktada farklı bir bakış açısı vardır. O, tasavvufta örnek alınacak mürşitlerin birinci ve ikinci asırda yaşamış olan mürşitler olduğunu, sonraki nakillerin birçoğuna itibar edilmeyeceğini söylemektedir.¹⁴⁹ Kendisi de Şazeliye tarikatına girmiş biridir.¹⁵⁰ Tasavvufun sadece zikir, şeyhlerin mezarlarına saygı göstermek vs. şekline indirgenerek onun asıl kuruluş maksadı olan ahlakî-edebî yönünün geri plana atılmasından rahatsızlık duymaktadır.¹⁵¹ Onun tasavvufa bakışı olumludur. Eleştirdiği nokta, tasavvufa sokulmuş olan dine aykırı hususlardır.

1.3. Muhammed Reşîd Rızâ

1.3.1. Hayatı

Aslen Bağdat'lı olan Muhammed Reşîd Rızâ, Lübnan'ın Kalemun kasabasında 1865 tarihinde dünyaya geldi.¹⁵² İlk bilgilerini babasından ve kasaba okulundan aldı. Babası onu Trablus'a getirdi ve Osmanlı Rüşdiye mektebine kaydettirdi. Bu okulda Arapça, sarf, nahiv, hesap, coğrafya, akaid

¹⁴⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355.

¹⁴¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/18.

¹⁴² Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/235-236.

¹⁴³ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/401.

¹⁴⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4/18.

¹⁴⁵ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 79-80.

¹⁴⁶ Abduh, *Durûsun mine'l-Kur'an*, 157.

¹⁴⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/244.

¹⁴⁸ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 132-133, 159.

¹⁴⁹ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 117-118.

¹⁵⁰ Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), , 30/484.

¹⁵¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/59-60.

¹⁵² Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 147.

ve ilm-i hal okudu. Orada eğitim Türkçe idi.¹⁵³ Burada bir yıl okuduktan sonra, Hüseyin Cisir'in hocalığını yaptığı, programında modern ilimlerin de yer alan el-Medresetü'l-Vataniyye'ye geçiş yaptı.¹⁵⁴ Orada eğitim Arapça idi. Bu okulda da Arapça, şer'î ilimler, mantık, matematik ve tabiat felsefesi okudu.¹⁵⁵ Ayrıca bu okullarda bir miktar Fransızca eğitimi de aldı.¹⁵⁶

el-Urvetü'l-vüsqâ dergisiyle tanışması ise onun hayatında dönüm noktası olmuştur. Dergide onu en çok etkileyen şey ise, ayetlerin tefsirine, daha önce hiçbir tefsirde görmediği şekilde farklı anlamların verilmesi olmuştur.¹⁵⁷ Suriye'de hizmet etmek için gerekli şartlar mevcut olmadığı düşüncesiyle 1897 yılında Mısır'a göç etmiştir.¹⁵⁸ Mısır'da Abduh ile tanışmasının ardından kendisinin en büyük destekçisi olmuş ve Abduh, el-Medresetü's-Sultaniyye'de ders vermeye başlayınca onun ders halkasına katılmıştır. Zâhid ve sûfî olan Reşid Rızâ yavaş yavaş fikir değiştirmiş, selefi ıslahat hareketinin güçlü bir temsilcisi haline dönüşmeye başlamıştır.¹⁵⁹ Efgânî ile görüşmemiştir.¹⁶⁰

Abduh ile tanışmasının ardından kendisini onun fikirlerini diğer insanlara yaymaya adanmıştır. Hocasına öğrenci çevresi oluşmasında, onun fikirlerinin sonraki nesillere aktarılmasında en büyük etkiye sahip olmuştur. Onun ıslah düşüncesini daha ileri bir aşamaya götürmeye çalışmıştır.¹⁶¹ Onun çabaları sonucu *Mecelletu'l-Menâr* adlı derginin ilk sayısı 1898 yılında çıkmıştır. Reşid Rızâ, Abduh'un derslerini ve sohbetlerini takip ediyor, yazıya geçiriyor, hocasının onayını alıp gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra da dergide yayınlıyordu.¹⁶² Derginin içerisinde sadece Abduh ve Reşid Rızâ'nın yazıları yoktu. Reşid Rızâ hayatı boyunca bu dergiyi çıkarmaya devam etmiştir. Ölümünden sonra da Hasan el-Benna beş yıl süreyle yayınlamaya devam etmiş,¹⁶³ hatta bu dergi, Müslüman kardeşlerin yönetici kadrolarının yetişmesinde önemli bir etkiye de sahip olmuştur.¹⁶⁴

Eğitime önem veren Reşid Rızâ, okul açmanın cami yaptırmaktan daha iyi bir iş olduğunu söylemekteydi.¹⁶⁵ Ona göre eğitimde bilgiden ziyade nefsi ıslah etmek amaçlanmalıydı.¹⁶⁶ 1912 yılında *Dâru'd-Da'vet ve'l-İrşad* adıyla bir okul açmıştır. Bu okulda orta ve yüksek seviyede hem dinî

¹⁵³ Ahmed Fahd Berekât Şevâbike, *Muhammed Reşid Rızâ ve Devruhü fi'l-Hayâti'l-Fikriyye ve's-Siyasye* (Amman: Dâru Ammar, 1989), 13, 15.

¹⁵⁴ M. Sait Özervarlı, "Reşid Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/14.

¹⁵⁵ Şevâbike, *Muhammed Reşid Rızâ*, 15.

¹⁵⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 247.

¹⁵⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/16.

¹⁵⁸ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/307.

¹⁵⁹ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 150-151.

¹⁶⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/16.

¹⁶¹ Arkoun, *el-Fikru'l-Arabî*, 152.

¹⁶² Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 151.

¹⁶³ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 146.

¹⁶⁴ Enver Abdülmelik, *Çağdaş Arap Düşüncesi Bağımsızlık Sosyalizm*, çev. Adnan Cemgil (By.: Altın Kitaplar, 1971), 316.

¹⁶⁵ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 258.

¹⁶⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/12.

ilimler hem de müspet ilimler öğretiliyordu. Ama iki yıl sonra Mısır İngilizler tarafından işgal edilince okul da bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır.¹⁶⁷

Reşîd Rızâ'nın, Müslümanlar arasında birliği sağlama adına Ehl-i Sünnet ile Şia'nın arasını bulmak için gayret sarf ettiğini de görmekteyiz.¹⁶⁸ O, ümmetin birliğinin dil birliği olmadan gerçekleşmeyeceği kanaatindeydi. Ortak dil de Arapçadır.¹⁶⁹ Ona göre inanç alanında meydana gelen görüş ayrılıklarının sebebi siyasî idi. Doğru olan yol Kitap ve sünnete bağlı selef yoluydu. Vehhâbî mezhebinin de Sünnî bir mezhep olduğunu, Vahhabilerin itikatta Selefî, amelde ise Hanbelî olduklarını söylüyordu.¹⁷⁰

Sadece itikadî mezhepler arasında değil fikhî mezhepler arasında da telfiki sağlama, ihtilafları giderme çabaları olmuştur.¹⁷¹ Müslümanların mezheplere ayrılarak tefrikaya sebep olmalarını, geri kalmalarının en önemli sebeplerinden biri olarak görmektedir.¹⁷² Bu bağlamda ilim ve fazilet ehli kimselerden oluşan *ehl-i hal ve'l akd*'in zamana uygun yeni bir kitap oluşturmalarını, en büyük siyasî otoritenin de tüm Müslümanları bu kitapla amel etmeye zorlamalarını istemektedir.¹⁷³ Bu görüşü onun özgürlük anlayışına ters bir durum olarak gözükmektedir.

Reşîd Rızâ, Abduh'un yolundan giderek diğer din mensuplarıyla diyaloga önem veren, farklı inançlara saygılı olan biriydi. Bu anlayışının bir sonucu olarak onu semavî dinlerin tebaaları arasında yakınlaşmayı sağlama gayreti içerisinde görmekteyiz.¹⁷⁴ Onun bu birliktelikten kastı, farklı inançlara mensup insanlar arasında düşmanlık ve çekişmeyi ortadan kaldırıp barış içerisinde bir arada yaşamaktır.¹⁷⁵

Reşîd Rızâ, Abduh'un vefatından sonra siyasete daha fazla ağırlık vermeye başlamış, 1905 yılında Kahire'de kurulan *Cemiyetü'ş-Şûra'l-Osmaniyye*'nin başkanı olarak ve istibdat olarak gördüğü Osmanlı yönetimine açıkça karşı çıkarak siyasete girmiştir.¹⁷⁶ Oysa Muhammed Abduh kendisini Osmanlı'ya karşı hareket etmekten sakındırmıştı.¹⁷⁷

Hayata geçirmeyi planladığı modern eğitim merkezinin alt yapısını oluşturacak olan *ed-Da'va ve'l-İrşad Cemiyeti*'ni 1907 yılında kurdu. Akabinde de daha açık siyasî mesajlar vermeye, otoriter ve merkezî yönetim anlayışına aykırı yazılar yazmaya başladı.¹⁷⁸

¹⁶⁷ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 155.

¹⁶⁸ Şevâbîke, *Muhammed Reşîd Rızâ*, 48.

¹⁶⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/29.

¹⁷⁰ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 195-196.

¹⁷¹ Şevâbîke, *Muhammed Reşîd Rızâ*, 60.

¹⁷² Muhammed Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr (Mecelletün Şehriyyetün Tebhasü fi Felsefeti'd-Dîn ve Şuûni'l-İctimâ ve'l-Umrâ)* (Mısır: Menâr Matbaası, 1327), 7/543.

¹⁷³ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 4/866.

¹⁷⁴ Şevâbîke, *Muhammed Reşîd Rızâ*, 60.

¹⁷⁵ Muhammed Reşîd Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınevi, 1991), 263.

¹⁷⁶ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 155.

¹⁷⁷ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 163, 165.

¹⁷⁸ Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35/14.

Reşid Rızâ çalışmalarını Mısır'da sürdürdü. 1908 yılı Eylül ayına kadar Mısır'dan hiç ayrılmadı.¹⁷⁹ 1908 yılından başlayarak çeşitli ülkelere seyahatlerde bulunan Reşid Rızâ, bu çerçevede İstanbul'a gelme imkânını da elde etti.¹⁸⁰ Suud ailesiyle de yakın ilişkiler içerisinde oldu. Bu çerçevede 22 Ağustos 1935 tarihinde, Abdülaziz ile görüşmek için Süveyş'e gitmiş, oradan Kahire'ye giderken yolda vefat etmiştir.¹⁸¹

1.3.2. İlmî Kişiliği ve Düşünce Yapısı

Muhammed Reşid Rızâ, ilmî yönünün gelişmesi adına birçok hocadan dersler aldı. Şeyh Mahmud Neşşâbe'den hadis ilmi ve Şafiî fıkhını öğrenip, Muhammed el-Hüseynî ile Muhammed Kâmil er-Rafi'î'nin münakaşalı usul ve mantık derslerine devam etti. O, üstadına göre daha çok hadis bilgisine sahip olduğu için bu özelliğini tefsirine de yansıtmıştır.¹⁸² Hadis ilmindeki engin bilgisi nedeniyle *sünnetin dirilticisi* lakabını aldı.¹⁸³ Hadisin yanında fıkıh alanında da çok geniş bir bilgi birikimine sahip oldu.¹⁸⁴

Küçük yaşta iken İbn Malik'in *elfiye*'sini ezberledi. Şeyh Hüseyin Cisir'den Arapça dersleri aldı. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'ın kitaplarıyla karşılaştıktan sonra kendisinde selefi yöneliş başladı. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini okudu ve ondan da çok etkilendi. Hadis kitaplarını da derinlemesine inceleme fırsatı buldu. İncil'i okuyarak Lübnan'da Hıristiyan bilim adamı ve düşünürlerle tartışmalar yaptı.¹⁸⁵

O, hayatının her döneminde ıslahat programında eğitim ve öğretime ilk sırada yer vermişti. Ona göre okullar ne devlet ne de şahıslara ait olmalıdır. Bunlar sivil kurumlar, vakıflar ve dernekler eliyle gerçekleştirilmelidir.¹⁸⁶ İslamî ilimlerde söz sahibi olabilmek için Arap diline ve terminolojisine vakıf olmak gerektiğini, bunları bilmeyen kişilerin yanlıştan kurtulamayacaklarını söylemekteydi.¹⁸⁷ Her ne kadar tasavvufa ve tarikatlara eleştiriler yöneltse de ona göre kelam ve fıkıh ilmi ne kadar İslamî ise tasavvuf ilmi de o kadar İslamî'dir.¹⁸⁸

Reşid Rızâ, hocası gibi aklı ön plana alan düşünce yapısıyla kendini göstermiştir. Ona göre Batı toplumu aklı kullanmayı ve özgürlüğü Müslümanlardan öğrenmişlerdi. Ama bugün Müslümanlar bu iki değere sahip çıkmadıkları için başları önlerine eğilmiş vaziyettedir.¹⁸⁹ Bu düşüncesi

¹⁷⁹ Şevâbîke, *Muhammed Reşid Rızâ*, 33.

¹⁸⁰ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 156-157.

¹⁸¹ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 171-172; Şevâbîke, *Muhammed Reşid Rızâ*, 38.

¹⁸² Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 148, 190.

¹⁸³ Hasib Samarraî *Mezhepsizler ve Mukallitleri*, çev. Ali Nar ve Sami Özbay (İstanbul: Bilge Yayınları, 1981), 94.

¹⁸⁴ Şehhâte, *Menhecû'l-İmam Muhammed Abduh*, 210.

¹⁸⁵ Şevâbîke, *Muhammed Reşid Rızâ*, 16-19.

¹⁸⁶ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 154.

¹⁸⁷ Özervarlı, "Reşid Rızâ", 35/15.

¹⁸⁸ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 192.

¹⁸⁹ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 246.

rivayetlere bakışını da etkilemiştir. Bu bağlamda kesin aklı bir delil rivayetle çeliştiği zaman rivayetin tevil edileceğini söylemektedir.¹⁹⁰

Hicrî yedinci ve sekizinci asrın müceddidi olarak tanımladığı İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın, kendileri gibi, bid'atleri ortadan kaldırmak üzere geldiklerini söylemektedir.¹⁹¹ Çünkü ona göre taklit yoluyla elde edilen bilgi makbul değildir.¹⁹² Günümüz Müslümanlarının cehaleti Hz. Peygamber zamanındaki cehaletten ve sapkınlıktan, Ehl-i kitabın sapkınlığından daha fazladır.¹⁹³ Bundan olsa gerek eğitim onun için vazgeçilmez bir unsurdur. Gençlerde ilmî ve amelî bir eğitimin olması gerektiğini, bunun yanı sıra büyüklerin, gençler için iyi bir örnek olmaları gerektiği görüşündedir.¹⁹⁴ Yani ilmin pratik yönüne vurgu yapmaktadır.

Ona göre fikhî donuk yapısından kurtarmanın en önemli şartı onun, yeni ortaya çıkan meselelere çözüm üretecek bir yapıya bürünmesidir. Bu açıdan Reşîd Rızâ, içtihat yapılmasına karşı çıkan alimleri şiddetle eleştirmektedir.¹⁹⁵ İctihadı uygulama ve şûra ilkesine göre karar alma yetkisini *ehlü'l-hâl ve'l-'akd'* de görmektedir.¹⁹⁶ Bu onun, şûrayı kurumsal temelde ele aldığı bir göstergesidir.

İslah anlayışına gelince ona göre her ıslah faaliyeti insanoğlunu geliştirme yetisine sahiptir.¹⁹⁷ Bununla birlikte İslam dini söz konusu olduğunda ıslah, sadece dünyevî ahkâmda söz konusu olacaktır.¹⁹⁸ Halife başta olmak üzere âlimler, imam hatipler, kadılar, müderrisler ve dini görev üstlenen herkes birlikte bu ıslahatı gerçekleştirmelidirler.¹⁹⁹ İslahat, İslam ümmetinin zayıflığından endişe duyan herkesin üzerine vacip bir görevdir.²⁰⁰

Diğer taraftan mezheplere yönelik ağır eleştirilerde de bulunmuştur. Fıkıhçıların içtihadı dayalı görüşleriyle Müslümanların yükümlülüklerini artırmaları nedeniyle bunların hem öğrenilmesinin hem de yaşanmasının imkânsız hale geldiğinden dert yanmakta,²⁰¹ hatta fikhî kitaplarını anlamamanın Kur'ân ve sünneti anlamaktan daha zor olduğunu dile getirmektedir.²⁰² İslah anlayışının temelinde de zaten mezhepler yatmaktadır.

Kur'ân ve onun açıklayıcısı sünnet, Müslümanlar için yol gösterici olması gerekirken, bazı Müslümanların bu iki kaynağı bırakıp şeyhlerin sözlerini ve kitaplarını yeterli görmelerine lanet

¹⁹⁰ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 5/809.

¹⁹¹ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 32/3.

¹⁹² Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 4/167.

¹⁹³ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/27.

¹⁹⁴ Reşîd Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 133.

¹⁹⁵ Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, 160.

¹⁹⁶ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 152.

¹⁹⁷ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 5/926.

¹⁹⁸ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 32/230.

¹⁹⁹ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 1/765.

²⁰⁰ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 5/927-928.

²⁰¹ Reşîd Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 276.

²⁰² Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 4/165.

okumakta,²⁰³ her Müslümanın Kur'ân'ı anlamaya çalışmasını vacip olarak görmektedir. Ona göre İslam'ın bekası da ancak Kur'ân'ın doğru bir biçimde anlaşılmasıyla mümkündür.²⁰⁴ Burada üzerinde durduğu konu diğer anlayışların Kur'ân'ı gölgede bırakacak şekilde ön plana çıkmasıdır.

İmanda tevhit, yönetimde şûra (danışma) olmadıkça gerçek İslam'ın olmayacağı kanaatindedir. İman konularında akli ve felsefi yorumlara başvurmadan, nassa teslim olma yolunu benimsemiştir.²⁰⁵ Kur'ân'ın kendi orijinal dili olan Arapçadan farklı bir dile çevirisine birliği bozacağı endişesiyle karşı çıkmaktadır.²⁰⁶ O nedenledir ki ona göre Arapçayı öğrenmek Müslümanlar üzerine vacip bir görevdir.²⁰⁷ Mucizelere karşı da farklı bir bakış açısı vardır. Kur'ân ve Nebi'nin ümmî oluşu dışında kalan kevnî mucizelerle ilgili birtakım şüphelerin bulunduğunu söylemektedir.²⁰⁸

Toplumsal alanla ilgili de görüşler ortaya koyduğuna şahit olmaktayız. Bunlardan birinde dile getirdiği, şeriatın kanunlarının tabiatın kanunlarına uygun hale getirilmesi gerektiği düşüncesi,²⁰⁹ seküler bir yaşamın önünü açma girişimi olarak değerlendirilmiştir.²¹⁰

2. Aralarındaki Etkileşim

2.2. Efgânî-Abduh Etkileşimi

Muhammed Abduh'u tanımak için onun üzerinde büyük etkisi olan Cemaleddin Efgânî'yi iyi bilmek gerekir. Çünkü birçok alanda Abduh'un düşüncesinin şekillenmesinde Efgânî etkili olmuştur. Siyasî alanda daha tecrübeli olan Efgânî, bu tecrübesini ve bilgisini Abduh'a aktarma imkânı bulmuştur. Abduh, Efgânî'ye yazdığı bir mektupta, bu gerçeği itiraf eder mahiyette, adeta her şeyi ondan öğrendiğini, kendisinin farkına dahi onun sayesinde vardığını dile getirmektedir.²¹¹ Abduh ve Efgânî, aynı gayeyi savunmakla birlikte yöntemleri birbirinden farklı olmuştur. En başta gelen farklılık, Efgânî'nin daha çok siyasî alanda mücadele etmesine mukabil Abduh'un, kendisini eğitim alanına vermesidir.

Efgânî, dini, felsefeyi ve bilimi birleştirmeye yönelik söylemleri noktasında genel anlamda öğrencileri üzerinde etkili olmuş bir kişidir.²¹² Özel anlamda Abduh'a felsefe, hikmet ve siyasi çalışmalar konusunda öncülük etmiştir.²¹³ Ayrıca Abduh'a matematik, kelim ve felsefe okutmuş,

²⁰³ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 140.

²⁰⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/23, 28.

²⁰⁵ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 154, 190.

²⁰⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/29.

²⁰⁷ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 266.

²⁰⁸ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 51.

²⁰⁹ Reşid Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 4/206.

²¹⁰ Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi Reşid Rızâ Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 131.

²¹¹ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/44, 625.

²¹² Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 84.

²¹³ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmile*, 1/22.

bu derslerin, sağlam itikadı bozacağı eleştirilerine kulak tıkamıştır.²¹⁴ Abduh ise Efgânî'nin fikirlerinin daha geniş alanlara ve Ezher'e ulaştırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.²¹⁵

Abduh ve Efgânî, aralarındaki yakın ilişki nedeniyle görüş olarak birbirlerine çok benzerlik göstermektedirler. Aralarındaki etkileşim belki de böyle bir sonucu doğurmuştur. Abduh'un düşünce anlayışı çoğu zaman hocasının fikirlerine göre şekillenmiştir. Adeta hocasını takip eden çalışkan ve başarılı bir öğrenci gibidir. Bu nedendir ki Efgânî'ye vasiyetini soranlara "Size Abduh'u bırakıyorum"²¹⁶ demek suretiyle ona olan güvenini ortaya koymuştur. Birlikteliklerinin ilk ürünü olarak *el-Urvetü'l-Vüsqâ* dergisini çıkarmışlar, Mason Locası'na girmişler, İngiliz Locası'ndan ayrılarak Fransız Doğu Locası'na katılmışlardır. Yine Özgür Vatan Grubu'nun oluşumunda beraber yer almışlardır.²¹⁷ Beraberlikleri on beş yıl (1872-1886) kadar devam etmiş ve bu süre zarfında daha birçok ortak faaliyete imza atmışlardır.²¹⁸

Bu şekilde hareket etmeleri, davalarına büyük bir güç katmış ve daha etkili sonuçlar doğmasına vesile olmuştur. Ayrıca bu kadar uzun bir süre devam eden yakınlığın sonucu olarak birçok noktada ortak görüşlere sahip olmuşlardır. Aynı kaygıları taşıyor olmaları da onlar açısından bir avantaj olarak kendisini göstermiştir.

Her ikisi de kendilerini çok farklı bilim dallarında donanımlı hale getirmişlerdir. Dinî ilimler, tabîî ilimler, nazarî ilimler ikisinin de ilgi alanına girmektedir.²¹⁹ Efgânî, her ne kadar bazıları tarafından, büyük bir âlim değil de büyük bir düşünür olarak kabul edilse de birçok ilim dalında yeteri kadar bilgi birikimine sahip bir insandı. Yaptığı sohbetlerde, konferanslarda, derslerde felsefe, fıkıh ve tasavvuf gibi birçok ilim dalından bahsederdi.²²⁰ Dinler tarihi konusunda da derin bilgi sahibiydi.²²¹ Bunun yanında, çok farklı ülkelerde ikamet etmesinden dolayı Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca gibi yabancı dilleri bilmekte, İngilizce ve Rusçayı ise sadece anlamaktaydı.²²² Abduh da aynı şekilde dini ilimlerde kendisini üst düzeyde yetiştirdiği gibi, Ezher'de okutulmayan matematik, felsefe gibi dersleri özel çabasıyla elde etmişti.²²³

Uzun yıllar birlikte çalışmış olmaları, temel noktalarda aynı düşüncede olmalarından kaynaklanmaktadır. Her iki düşünürümüzün fikir yapısına baktığımız zaman, çalışmalarının adeta birbirinin tamamlayıcısı konumunda olduğunu görmekteyiz.²²⁴ Müslümanları durgunluktan kurtararak asla döndürmek²²⁵ anlamına gelen islah dediğimiz düşünce anlayışı onlar için büyük

²¹⁴ Abdulhamid, *Cemaleddin Efgânî*, 21.

²¹⁵ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmîle*, 1/39.

²¹⁶ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, 93.

²¹⁷ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmîle*, 1/39-40.

²¹⁸ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 109.

²¹⁹ Abduh, *el-E'mâlî'l-Kâmîle*, 2/337.

²²⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 129.

²²¹ Samarraî, *Mezhepsizler ve Mukallitleri*, 25.

²²² Osman Keskiöğlü, "Cemaleddin EfgânîEfgânî", *AÜİFD*, 10 (1962), 91, 97, 102.

²²³ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, 765.

²²⁴ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 210.

²²⁵ Hanefî, Hasan, *et-Türâs ve't-Tecdid*, 183.

önem arz etmektedir. Efgânî, Müslümanları iman ve ahlak bakımından öze döndürmeye ve onların bölünmesine sebep olan etkenleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ona göre İslam, doğru bir şekilde öğrenilirse, Müslümanlar için gelişmeyi sağlayacak etkenler ister istemez ortaya çıkacaktır.²²⁶ Bu nedenle, ilk kaynaklara, Kur'ân ve sünnete dönme kaygısını hep taşımıştır. İslam toplumunun eski canlılığını elde etmesinin de ancak bu şekilde mümkün olacağı kanaatindedir.²²⁷ Abduh da aynı şekilde en iyi yol olarak saf İslam'a dönmeyi, mezheplerin çoğalmasından önceki durumu örnek almayı ve İslam'ın asıl kaynaklarından hareketle yeni bir kültür ve medeniyet inşa etmeyi gerekli görmektedir.²²⁸ Her Müslümanın, Kitap ve Sünnete bakarak Allah ve Resulünün ne dediğini anlama hakkı olduğunu, bunun için de herhangi bir âlimin aracılığına gerek olmadığını söylemektedir.²²⁹ Kısaca her iki fikir adamı da selefî anlayışa dönerek İslam toplumunda uzun yıllar boyunca oluşan gelenekçi anlayışı reddetme yolunu seçmişlerdir.²³⁰ Bunu yaparken, Batı toplumunda meydana gelen reform hareketlerine kayıtsız kalmayıp bazı kavramları İslamî birtakım kavramlarla uyusturmaya çalışmışlardır. Demokrasinin karşılığı olarak şûrayı kullanmaları buna örnek gösterilebilir.²³¹ Kendilerinde böyle bir anlayışın oluşmasında sanki Batı'yla olan iletişimlerinde karşılaştıkları güçlükler, mevcut paradigmayla yeni olaylara cevap verememe gibi etkenler de rol oynamış gibidir. Böyle bir yöntemi benimsemekle birlikte kendileri de asr-ı saadetten günümüze kadar ulaşan İslam mirasını kullanmışlardır.

Öte yandan ilk kaynaklar deyince anlaşılan şey Kur'ân ve sünnettir. Düşünürlerimiz, Kur'ân ve sahih sünnet ile Müslümanları bu iki kaynaktan uzaklaştıran anlayış ve yaşayış arasında ayırım yapmışlardır.²³² İlk kaynaklar derken Abduh'un, büyük oranda Kur'ân'ı kastettiği açıktır. Her Müslümanın, alim de olsa cahil de olsa Kur'ân ayetlerini gücü ölçüsünde okuyup anlamasının farz olduğu kanaatindedir.²³³ Efgânî de aynı şekilde Arapça ve siyer bilen, akli başında herkesin Kur'ân'ı okuyup anlayabileceği kanaatindedir.²³⁴

Bu anlayışla yola çıkan düşünürlerimiz, fikirlerini teorik alana hapsedememişlerdir. Çünkü her ikisi de eylem adamıdır. Hayatlarının tamamını mücadeleye adanmışlardır. Abduh'un düşüncesi, mutluluk ve eylem temeli üzerine kurulmuştur.²³⁵ Yani; eylem ve bu eylemin başarılı sonuçlarını gördükten sonra elde edilen mutluluktur. Efgânî ise meseleyi bir adım daha ileri götürmüştür. Ona

²²⁶ Muammer Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", *İslamî İlimler Dergisi (İslâm Tarihçiliği Sayısı)*, 3/2 (2008), 270-271.

²²⁷ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 62,82.

²²⁸ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 56.

²²⁹ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 108.

²³⁰ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 141.

²³¹ Muhammed Âbid Câbirî, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala ve Mehmet Şirin Çıkar (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 114.

²³² el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 202.

²³³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/23.

²³⁴ Kadri Kaleci, *Cemaleddin el-Efgânî* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1956), 14.

²³⁵ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 124.

göre iman ile eylem arasında kuvvetli bir bağ vardır. Her eylem doğru veya yanlış bir inanca dayanmaktadır.²³⁶

Efgânî ve Abduh'un akılcı yönünün ön plana çıktığını görmekteyiz. Onlara göre İslam dini kadar delil ile inanmaya önem veren başka bir din yoktur.²³⁷ Ayrıca Efgânî, akli Allah'ın yarattığı en büyük nimet olarak kabul etmektedir. Ona göre akıl, sadece insanın sorumluluk ve özgürlüğünün bir sebebi değil, insanı bilgiye ulaştıran, doğal kanunları keşfetmesini sağlayan bir araçtır. Akıl ile nakil birbiriyle çatışırsa muhakkak bunlardan birinde sapma olduğunu söyler. Çünkü bunlar birbiriyle çelişmez. Nakil tahrife uğrasa bile aklın sapması söz konusu olmaz. Bundan dolayı akli naklin esası kabul eder.²³⁸ Çünkü akılca yüksek seviyede olan insan, medeniyete, gelişmeye daha elverişli hale gelir.²³⁹ Hatta daha ileri giderek insan aklının yönettiği bir toplumun, dine dayanan bir toplumdaki istikrarlı olabileceğini söylemiştir.²⁴⁰ Ona göre akıldan yüz çeviren insan, imana da sırtını dönmüş olur.²⁴¹ Öte yandan Abduh, akla geniş özgürlük alanı vermekle birlikte, aklın iyi ve kötüyü bilme kabiliyetinin eksik olduğunu, bunu tamamlamak için dine ve peygambere ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.²⁴² Aklın Allah'ın dini ve risaleti ile uyumlu olması gerektiğini dile getirirken²⁴³ vahyin sunduğu verileri aklın teyit ettiğini vurgulamaktadır.²⁴⁴ Ama akıl ile nakil çelişirse akli öne geçirmek gerektiği kanaatindedir.²⁴⁵ Bu anlayışı savunan Abduh, görüşlerini ortaya koyarken Hz. Peygamber'e büyü yapılmasıyla ilgili rivayetler gibi bazı sahih hadisleri reddetme cihetine dahi gitmektedir.²⁴⁶ Özellikle Batılılar tarafından modern-mutezili olarak adlandırılmasının nedeni onun akıl merkezli yaklaşımıdır.²⁴⁷

Mezhebî anlayış noktasında da görüşlerinin örtüştüğünü görmekteyiz. Efgânî, fikhî olarak Hanefî mezhebine göre ibadetlerini yerine getirirse de itikadî olarak herhangi bir mezhebe bağlılığı söz konusu değildir.²⁴⁸ Ona göre geçmiş fakihlerden bize gelen rivayetler sonuçta bir görüş ve içtihatdır. Bu nedenle bizi bağlamaz ve onlara uymak zorunda değiliz. Her insan, Kur'an ayetlerinden ne anlıyorsa onunla yetinmelidir.²⁴⁹ Bu açıdan Efgânî, mezheplerin körü körüne taklit edilmesini, hala ilk âlimlerin bakış açılarına göre fetvalar verilmesini eleştirmektedir. Ona göre böyle bir anlayış, tembellikten kaynaklanmaktadır. Bu anlayışı savunan alimler ise Kur'an ve

²³⁶ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 276.

²³⁷ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4/283, 294.

²³⁸ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 274-275.

²³⁹ Efgânî, *Tabiatçılığı Red*, 34.

²⁴⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 138.

²⁴¹ Efgânî, *Tabiatçılığı Red*, 130.

²⁴² Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 101.

²⁴³ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 155.

²⁴⁴ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 122.

²⁴⁵ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 105.

²⁴⁶ Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, 73.

²⁴⁷ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, 121.

²⁴⁸ Abduh, *el-E'mâlû'l-Kâmile*, 2/343; Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", s.277; Keskiöglü, "Cemaleddin Efgânî", 91.

²⁴⁹ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 122.

sünnete sadece görünüşte bağlı olan kişilerdir.²⁵⁰ Çünkü sadece taklit ile yetinmek insanlara muhakeme yeteneğini de kaybettirecektir.²⁵¹ Yine Efgânî, fakihleri de pratik yönlerini zayıf görerek ağır şekilde itham etmektedir. Fıkıh ilminin kamu, idari ve medeni hukuka dair bütün konuları içerdiğini, bu nedenle bir fıkıhçının en yüksek derecede idareci olması gerektiğini, fakat bizim fıkıhçılarımızın kendi evlerini bile idare etmekten aciz olduklarını söylemektedir. Efgânî burada, teorik bilginin eyleme dönüşmemesinden dert yanmaktadır.²⁵² Mezheplere bakışı bu şekilde olan Efgânî, Müslümanları hangi kelâmî-felsefî anlayışı savunursa savunsun, aralarında herhangi bir ayırım yapmadan, İslam mezhebinin evlatları olarak görmektedir. Bundan dolayı Mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanlarla iyi ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuştur.²⁵³

Abduh da aynı şekilde, toplumdaki partizanlığa varacak derecede mezhepçiliğe karşı çıkmış, bunun toplumsal birlik ve kaynaşmaya engel olduğu gibi son dönemde yazılan kitapları da olumsuz yönde etkilediğini söylemiştir. Yani ona göre böyle bir davranış, üretkenliği azaltmaktadır.²⁵⁴ İnsan türünün olgunluğa ulaşması düşüncesini taklit zincirinden tam olarak kurtarmasına bağlıdır.²⁵⁵ Sonra gelen nesil de zaten geçmişteki olayları düşünüp onlardan ders çıkararak öncekilerden daha kapsamlı düşünceler ortaya koyabilirler.²⁵⁶ Ama Reşid Rızâ'ya göre Abduh da aynen diğer mezhep imamları gibi mezhebi olan bir imamdır.²⁵⁷ Oysa onun, diğer mezheplerde olduğu gibi fikhî olarak farklı bir sistematığının olduğunu göremiyoruz. Sadece bazı konularda verdiği fetvalara şahit olmaktayız. O da diğer âlimler gibi kendinden önceki âlimlerin çizgisini takip etmiştir.²⁵⁸ Kendisi için İbn Teymiyye'den çok İbn Rüşd'ün yolundan gittiği de söylenmiştir. Yani itikadî olarak şu mezhebe bağlıdır demek yanlış olur. Çünkü o, her mezhebin uygun gördüğü görüşlerini almıştır.²⁵⁹ Bu konuda kendisine büyük bir serbestlik tanımıştır.

Her iki âlim de mezhepleri körü körüne taklit etmenin yanlış olduğu kanaatini taşımalarının bir sonucu olarak, fikhî yenilenmenin zorunlu olduğu anlayışını benimsemişlerdir. Abduh, İslâmî kaynaklara bağlı kalarak sonradan meydana gelen olaylarda içtihat yapmak suretiyle çözümler getirme taraftarıydı. Efgânî de aynı şekilde içtihadı zorunlu görmekteydi. Her dönemin kendine özgü şartları vardır. Değişen bu şartlara özgü yeni içtihatlar yapılması gerekmektedir. İchtihat kapısını kapatmayı da kimsenin yetkisinde görmeyen Efgânî, hiçbir müçtehidin de bu kapının kapandığını söylemediğini vurgulamaktadır.²⁶⁰ Ayrıca içtihat yapmak bir tercih sebebi değil bütün

²⁵⁰ Ramazan, *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri*, 85-86.

²⁵¹ Efgânî, *Tabiatçılığın Redi*, 127.

²⁵² Ramazan, *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri*, 80-81.

²⁵³ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 270, 272, 278.

²⁵⁴ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 181.

²⁵⁵ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 146.

²⁵⁶ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 195.

²⁵⁷ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 140.

²⁵⁸ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 219.

²⁵⁹ Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 128.

²⁶⁰ Kaleci, *Cemaleddin el-Efgânî*, 13.

Müslümanların zorunlu bir görevidir.²⁶¹ Yeni ortaya çıkan problemlere çözüm bulmak amacıyla içtihadın gerekli olduğu noktasında özellikle çağımızda neredeyse fikir birliği oluşmuş gibidir. Mezhepler konusunda ise iki hususu birbirinden ayırmak gerekir. Ulemanın mezheplere bakışı ile ulemanın dışında kalan diğer Müslümanların mezheplere bakışı. Abduh ve Efgânî meseleye ilim adamı gözüyle bakmaktadırlar. Onlar, eğer yeteri kadar fikhî donanıma sahip olduklarını düşünüyorlarsa herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan da sorumluluklarını yerine getirebilirler. Ama bu konuda araştırma ve öğrenme imkânından, kabiliyetinden yoksun olan bir kişi için aynı şeyleri söylemek oldukça zordur.

Her iki düşünürümüz de sadece kendi toplumlarını düşünmemişler, tüm İslam alemini içine alacak şekilde bir çalışmanın içerisine girmişlerdir. Hem Efgânî hem de Abduh, İslam dünyasını Batı emperyalizminden kurtarmayı amaç olarak belirlemişlerdir.²⁶² Batı'yı ve oradaki gelişmeleri taklit etmenin, İslam ülkelerinin sömürülmesini daha da kolay hale getireceği kanaatindedirler.²⁶³ Efgânî, Müslümanların kafasında oluşan Batı karşısındaki korkuyu yok etmeyi ve onları cesaretlendirmeyi kendisine bir görev addetmişti.²⁶⁴ O, Müslümanların asıl düşmanı olarak İngilizleri görmekteydi. Çünkü İngilizler sıcak savaştan ziyade sinsî taktikleriyle İslam dünyası için daha büyük bir tehlike arz ediyorlardı.²⁶⁵ Bu noktada Efgânî'nin daha geniş bir İslam coğrafyası adına çalışmalarının olduğunu görmekteyiz. Abduh ise Mısır bağlamında faaliyetlerini sürdürürken, muhtemelen Efgânî'nin etkisiyle daha geniş kapsamlı düşünme ve çalışma içerisine girmiştir. Efgânî, ideoloji olarak benimsediği Pan-İslamizm anlayışını emperyalizme karşı bir duruş olarak algılamıştır. Bu düşüncesini hayata geçirme adına, o dönem Müslümanlarının büyük gücü olan Osmanlı devletinin eski gücünü yeniden kazanması için çok büyük emekler harcamıştır.²⁶⁶ Bu çerçevede Müslüman halkların, Osmanlı devletini hala kendi devletleri olarak gördüklerini vurgulamıştır.²⁶⁷ Padişaha, devletin sorunları ve bunların çözümleriyle ilgili fikirlerini açıklama imkânı bulmuş, görüşleri Osmanlı yönetiminde zaman zaman kabul görmekle birlikte, taleplerinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğu kanaati taşıdığından birçok önerisi de geri çevrilmiştir.

Efgânî, İslam âlemini özgürleştirmek adına bir şeyler yapmakla kalmamış Müslümanları cehalet bataklığından kurtarmak için de çalışmalar ortaya koymuştur. Çünkü o bir toplumu sadece bağımsız yapmanın yeterli olmayacağını, toplumsal bütünlüğü ve gelişmeyi sağlayacak adımlar atmadan bağımsız olmanın faydalarının görülemeyeceğini biliyordu. Bu çalışmalarının sonucunu da almış gözükmektedir. Çünkü son asırlarda İslam ülkelerinde görülen özgürlük hareketlerinde Efgânî'nin etkisi büyük olmuştur diyebiliriz.

²⁶¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 147.

²⁶² el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 200.

²⁶³ Cemaleddin Efgânî - Muhammed Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987), 95, 135.

²⁶⁴ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 64.

²⁶⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 133.

²⁶⁶ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 270.

²⁶⁷ Abduh, Efgânî, *el-Urvetü'l-Vüskâ*, 509.

Efgânî'nin iki hedefi vardı; İslâmî referans sayesinde Müslümanlar arasında birliği sağlamak ve İslam ülkelerini Batılı sömürgeci kurtarmak. Bu amaçla ilk başta Müslüman Hintlileri işgalci İngilizlere karşı koymaya, eğitim almaya, gazeteler çıkarmaya, ortak dil olarak Arapçayı kullanmaya ve bağımsızlık mücadelesi vermeye çağırmıştır. Esas itibarıyla Efgânî, milliyetçi anlayışa sahip biri değildi. Ama bazı tarihçiler veya araştırmacılar, bağımsızlık anlayışını savunan Müslümanları milliyetçi olarak lanse etmeye çalışmışlardır.²⁶⁸ Oysa o, Allah'ın varlığına inanan insanların, bu inançları sayesinde ırk bağılılığından uzaklaşacakları kanaatindeydi. Çünkü ona göre ırkçılık akılla bağdaşan bir durum değildir.²⁶⁹ Ona göre bir Müslüman, farklı bir ırktan olan kişiler tarafından yönetilmeyi kesinlikle yadırgamaz. Çünkü onları asıl birbirine bağlayan şey milliyet değil dindir.²⁷⁰ Sadece belli bir ülkenin değil bütün İslam ülkelerinin bağımsızlığı için çalışıyor olması, milliyetçi olduğu iddiasını çürüten en önemli göstergedir. Ayrıca ortak bir dil kullanmadan insan topluluklarının birlikteliği sağlayacağına inanmamaktadır.²⁷¹ Abduh da muhtemelen onun bu düşüncesinden ilham alarak inanç birliğinin bir kenara atılarak ırka dayalı birlikteliğin ön plana çıkarılmasının yanlış olduğu kanaatindeydi.²⁷² Efgânî'nin, İslam dünyasındaki milliyetçilik anlayışının güçlenmesine dair ifadelerini o ülkelerin bağımsızlığını kazanmasında milliyetçiliği itici bir güç olarak görmesinden kaynaklandığı şeklinde yorumlamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Müslümanların yaşadığı sorunların temelinde yanlış dini inanışların yattığı kanaatinde oldukları için sonradan dine sokulan batıl inanışları giderme adına dinin aslına dönmeyi her zaman dile getirmektedirler. Bu yanlış dini inanışlar da elbette ki toplumun her tarafını sarmış olan bid'at ve hurafelerdir. Efgânî, Müslümanların çöküşünün sebebi olarak, bid'at ve hurafelerin, dinin esaslarının yerini almış olmasını görmektedir.²⁷³ Cebr anlayışı ve sufilerin yanlış yönlendirmeleri de yine ona göre bu çöküşün sebeplerindedir.²⁷⁴ Buradan şu anlaşılıyor ki onların istedikleri şey, dine sonradan dahil olan ne varsa onları temizlemek, sade, kolay yaşanabilir bir din anlayışının İslam toplumuna hâkim olmasını sağlamaktır.

İki düşünürümüzün en belirgin özellikleri, ıslahatçı bir anlayışa sahip olmalarıdır. Hatta Efgânî, bazıları tarafından, dinî ıslah hareketinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.²⁷⁵ Çünkü dini alandaki bir ıslah hareketini Müslümanların gelişmesinin en büyük dinamiği olarak görmektedir.²⁷⁶ Ona göre bu amacı benimseyen kişiler, dinin aslını ortaya çıkaracak bir çaba içerisine girerlerse mutlaka başarıya ulaşacaklardır.²⁷⁷ Onun takipçisi olan Abduh da aynı şekilde

²⁶⁸ Ramazan, *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*, 65-70.

²⁶⁹ Efgânî - Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ*, 82, 131.

²⁷⁰ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 161.

²⁷¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 138.

²⁷² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/355.

²⁷³ Efgânî - Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ*, 98.

²⁷⁴ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 124.

²⁷⁵ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 272.

²⁷⁶ Kaleci, *Cemaleddin el-Efgânî*, 15.

²⁷⁷ Abduh, *Efgânî, el-Urvetü'l-Vüskâ*, 98.

hocasının izinden gitmektedir. Hatta ıslah faaliyetini hayatının merkezine almış durumdadır. Bu düşüncesi zaman zaman uygulama alanı da bulmuş ve Mısır'da birçok yeniliğin öncüsü haline gelmiştir. Hayatının belli bir döneminde Mısır'da kalan Efgânî de Mısır'daki hadiselerle kayıtsız kalmamıştır. Özellikle Abduh'un üzerinde çokça durduğu Ezher'de ıslahat yapılmasını çok istemiştir.²⁷⁸ Abduh'un, ıslahat düşüncesini hayata geçirmesinde Efgânî'nin desteğini almış olması daha sonraki yıllarda kendisine cesaret vermiş gibi gözükmektedir. Çünkü başarılı sonuçlar elde etmiştir.

Efgânî, amacına ulaşmak adına İngilizlerle iş birliği yapmaktan, Yahudi ve Hıristiyanlarla yakın dostluklar kurmaktan çekinmemiştir. Ama bu birliktelik, sömürge ülkelerine karşı verdiği mücadelede herhangi bir kesinti meydana getirmemiştir. Yabancılarla yapmış olduğu iş birliği sadece Mısır'la da sınırlı olmamıştır. Mısır'a gelir gelmez insanları masonluğa çağırması, önceden masonluğa girmiş olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.²⁷⁹ Abduh'da da benzer bir çabayı görmekteyiz. O da aynı şekilde hocasıyla birlikte Mason locasına üye olmuş²⁸⁰ ve İngiliz temsilcisi Lord Cromer ile yakın dostluklar kurmuştur.²⁸¹ En çok eleştiriye maruz kaldıkları konular bunlar olmuştur.

Başka inançlara mensup insanlarla olan yakın ilişkilerinden de anlaşılmaktadır ki düşünürlerimiz, sadece Müslümanlar için değil, tüm insanların bir arada huzur içinde yaşayabileceği bir ortamı temin etmek için de büyük çaba içerisinde olmuşlardır. Bu çerçevede Abduh, insanlığın birliği diyebileceğimiz bir anlayışı savunmaktadır.²⁸² Bu düşünceden neyi kastettiği tam açık değildir. Acaba insanların birbirlerine karşı hoşgörülü bir şekilde bir arada yaşamasını mı yoksa inanç, yaşayış bakımından birbirlerine yaklaşmasını mı? Öğrencisi Reşîd Rızâ'nın düşüncesinden hareketle birlikte yaşama kültürünü yerleştirmeyi hedeflediği sonucunu çıkarmamız mümkündür. Efgânî de insanlar arasında ırksal ayrımcılığa, üstünlüğe karşı olan ve asıl üstünlüğü aklî-rûhî olgunlukta gören biridir. Bu anlayışı temel esas olarak kabul eden İslam dininin diğer dinlerden ayrı özel bir yeri olduğunu söylemektedir.²⁸³ Ayrıca ona göre üç büyük din, kaynakları ve hedefleri itibariyle aynı noktada yer almaktadırlar. Tebaaları da bu gerçeği bilerek barış için ortak adım atmalıdırlar.²⁸⁴ Bu anlayışa sahip olmaları, yani diğer dinlerden olanlara karşı hoşgörülü tavırları, Batı dünyasında kendilerine karşı ilgiyi oldukça artırmıştır. Bunun bir sonucu olarak kitapları, makaleleri Batılı ülkelerde yayımlanmıştır. Sadece bununla da kalınmamış, İslam toplumunda fikir bazında muhatap kabul edilen kişiler haline gelmişlerdir.

Toplumsal düzen konusundaki hassasiyetleri bu alanda da görüşler ortaya koymalarına sebep olmuştur. Kur'ân'ın bir bütün olarak toplumsal hayatta yer almasını arzu eden Abduh, toplumsal

²⁷⁸ Keskiöğlü, "Cemaleddin Efgânî", 98.

²⁷⁹ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 62, 63, 128.

²⁸⁰ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 36.

²⁸¹ Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 114-115.

²⁸² İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 43.

²⁸³ Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî", 274.

²⁸⁴ Kaleci, *Cemaleddin el-Efgânî*, 8.

huzurun ancak bu şekilde gerçekleşeceği kanaatindedir.²⁸⁵ Efgânî de toplumsal düzenin bir başka yönü olan suç işleyen insanların cezalandırılması gerektiği üzerinde durmakta ve ceza konusunda da hassas bir tavır sergilemektedir. Ona göre hayâ perdesi yırtılmış olan bir insan her türlü kötülüğü yapacağından onu ancak ölüm cezası temizleyebilir. Çünkü onun için iyilik kavramı geçerliliğini yitirmiştir.²⁸⁶ Abduh'un düşüncesinin arka planında onun da Kur'ân'ın bir bütün halinde uygulamaya geçirilmesini söylerken Kur'ân'daki had cezalarını da kapsayacak şekilde İslam Ceza Hukuk sistemine dair olumlu bir kanaat ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu fikir teatisinden ortaya çıkan sonuç, her iki düşünürümüzün ortak görüşlerinin oldukça fazla olduğudur. Bunun en temel nedeni ortak bir hareketin içinde bulunmaları ve aralarındaki etkileşimdir. Özellikle birlikte oldukları dönemde fikir birliği içinde hareket etmeleri ve buna yönelik çalışmalar ortaya koymaları, düşüncelerinin paralellik arz ettiğinin bir göstergesidir.

2.3. Abduh-Reşid Rızâ Etkileşimi

Muhammed Reşid Rızâ'nın düşünce hayatının şekillenmesinde en büyük etki kuşkusuz Muhammed Abduh'a aittir. Abduh ile aralarında son derece yakın bir ilişki ve dostluk meydana gelmiştir. Öyle ki Abduh, Reşid Rızâ'ya hitap ederken hep *değerli evladımız* ifadesini kullanmıştır. Hayatı adeta Abduh'a öğrencilik yapmakla geçmiş olan Reşid Rızâ, ölümünden sonra da hocasının fikirlerini sonraki nesillere aktarmada en büyük paya sahip olmuştur.

Reşid Rızâ, hocasının fikirlerini aktarmanın yanında onun sohbetlerinin adeta bir organizatörü olmuş, hocasına öğrenci çevresi oluşmasında büyük çabalar sarf etmiştir.²⁸⁷ Abduh'un Ezher'de verdiği dersler onun görüşlerinin geniş kitlelere ulaşmasında büyük bir etki meydana getirmiştir. Bu etkiyi artırma adına öğrencisi Reşid Rızâ'nın onun derslerini ve sohbetlerini kayıt altına almak suretiyle kalıcı hale getirmesi de elbette ki önemli olmuştur. Bu bilgileri yazıya geçirip düzenledikten sonra hocasına onaylatması ve dergide yayına hazır hale getirmesi de bir başka çabası olmuştur.²⁸⁸

Reşid Rızâ'nın büyük çabaları sonucu *Mecelletu'l-Menâr* dergisi 1899 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu dergi, Abduh'un yazıları bağlamında düşüncece olursak aynı zamanda kaleme alacakları tefsir kitabının da altyapısını oluşturmuştur. Nitekim bu dergide yayınlanan Abduh'un tefsir yazıları Kur'ân'ın tamamını değil Nisa suresi 125. ayetine kadar olan kısmını içermektedir. Hocasının ardından Reşid Rızâ, Yusuf suresi 52. ayete kadar tefsiri devam ettirmiştir.²⁸⁹ Tefsîru'l-Menâr'da, sadece belli konulara ağırlık verilmemiş, toplumsal her konunun dile getirildiği kapsamlı bir kitap olarak ortaya çıkmıştır. Onun içerisinde siyasî, sosyal, ekonomik, ahlakî birçok

²⁸⁵ Abduh, *Tevhid Risalesi*, 185.

²⁸⁶ Efgânî, *Tabiatçılığın Red*, 41.

²⁸⁷ Arkoun, *el-Fikru'l-Arabî*, 152.

²⁸⁸ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 151.

²⁸⁹ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 84.

konuyu görmek mümkündür. Son devirlerde yazılmış özgün tefsirlerden biri olması, çağın sorunlarını ele alması diğer özellikleri olmuştur.

Siyasetle tanışması daha sonraki dönemlerde olan Abduh, siyasete girince her ne kadar birtakım sıkıntılara maruz kalmış olsa da üstlendiği görevlerde bazı düşüncelerini hayata geçirme imkânı elde etmiştir. Bu çizgisini öğrencisine de aşlamaya çalışmış, siyasetteki kısır çekişmelerden ise onu uzak tutmak istemiştir.

Öte yandan Abduh'un, Osmanlı Devleti'ne karşı bir sempatisi ve olumlu bakışı vardır. Reşîd Rızâ'da ise bunun tersi bir durum söz konusudur. Her ne kadar Abduh hayatta iken bu konuda adım atmamış olsa da onun vefatından sonra bu düşüncesini hayata geçirmeye başlamıştır. Bunun ilk adımı olarak Abduh'un vefatının hemen akabinde 1905 yılında Kahire'de kurulan *Cemiyetü'ş-Şûra'l-Osmaniyye*'nin başkanı olarak ve kendi ifadesiyle istibdat yönetimine açıkça karşı çıkarak Osmanlı Devleti'ne karşı duruşunu hayata geçirmeye başlamıştır.²⁹⁰ Bununla da yetinmeyerek aynı düşüncelere sahip olan Kevakibi ile de ortak hareket etmeye başlamıştır. Her ikisinin ortak noktası Osmanlı yönetiminden rahatsızlık duymalarıdır. Muhammed Abduh'un, kendisini Osmanlı'ya karşı bir hareketin içerisinde bulunmaktan menetmesini kolay unutmamıştır.²⁹¹ Abduh, Reşîd Rızâ'nın Osmanlı Devleti'ni eleştirmesine hiçbir zaman müsaade etmemiştir.²⁹² Fakat Reşîd Rızâ, onun uyarılarına itibar etmeyerek siyasi alanda hocasının çizgisinin dışına çıkmıştır.

Abduh'un en temel düşüncelerinden birisinin ıslah anlayışı olduğunu biliyoruz. Bu noktada öğrencisi üzerinde büyük bir etki meydana getirmiştir. Öyle ki öğrencisi Reşîd Rızâ, onun ıslah düşüncesini çok daha ileri bir aşamaya götürme arzusundaydı.²⁹³ ıslah anlayışlarıyla bağlantılı bir diğer konu fıkha bakışları olmuştur. Örneğin Reşîd Rızâ, mezheplere yönelik ağır eleştirilerde bulunmuştur. Fıkıhçıların, Müslümanların sorumluluklarını artırdıklarından, dini yaşanmaz hale getirdiklerinden şikâyet etmektedir.²⁹⁴ Daha da ileri giderek fıkıh kitaplarını anlamamanın Kur'ân ve sünneti anlamaktan çok daha zor olduğunu dile getirmektedir.²⁹⁵ Abduh da aynı şekilde, ıslam toplumundaki fıkıh anlayışını eleştiren bir konumda yer almaktadır. O nedenle yazılarında taklitçi olarak gördüğü fıkıhçıların görüşlerine yer vermemeye özen göstermiştir.²⁹⁶ İctihat konusunda da aralarında bir etkileşimin olduğu açıktır. Abduh da Reşîd Rızâ da ıctihat konusu üzerinde çok fazla durmakta, bu kapının kapandığını iddia eden alimlere karşı çok sert sözler sarf etmekte, ıslam'ın hükümlerinin her asırda hayatîyetini devam ettirebilmesi için bu kapının açık olması gerektiği noktasında ortak tavır sergilemektedirler.²⁹⁷

²⁹⁰ Reşîd Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 155.

²⁹¹ Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, 163, 165.

²⁹² Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 113, 133.

²⁹³ Arkoun, *el-Fikru'l-Arabî*, 152.

²⁹⁴ Reşîd Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 276.

²⁹⁵ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 4/165.

²⁹⁶ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 69.

²⁹⁷ Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, 160.

Eğitime verdikleri önem açısından da aralarında büyük bir etkileşimin olduğu görülmektedir. Müslümanları cahillikten kurtarıp eğitilmiş bilinçli insanlar haline getirmeyi amaç edinen Abduh, bunun büyük fedakârlıklar gerektirdiğini, maddi durumu iyi olanların bu noktada katkı sağlamasının elzem olduğunu sıkça dile getirmiştir.²⁹⁸ Özellikle kız çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmalarının, onların iyi bir anne ve toplumun faydalı bir bireyi olmalarına engel olduğunu, o nedenle onların eğitiminin ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁹⁹ Reşid Rızâ'da da eğitimle alakalı aynı hassasiyetin olduğunu görmekteyiz. Ona göre de eğitim toplum için vazgeçilmezdir. Gençlerin eğitimi daha önemlidir. Bu noktada örnek olma açısından büyüklüklerinin çok önemli sorumlulukları vardır.³⁰⁰

Abduh açısından aklın büyük bir fonksiyonu olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. O, düşüncelerini aklî temellere dayandırmaya özen göstermiştir.³⁰¹ Akla çok fazla yetki vermesi nakle bakışını da şekillendirmiştir. O nedenle akıl ile nakil çelişirse akli öne almak gerektiği düşüncesini savunmuştur.³⁰² Benzer bir anlayışı onun düşüncelerinden ilham alan öğrencisi Reşid Rızâ'da görmekteyiz. O, Batı toplumunun gelişmesinin temelinde akli görmektedir. Müslümanların geri kalmalarının en büyük nedenlerinden bir tanesi akli geri plana atmalarındır.³⁰³ Bu düşüncesi rivayetlere bakışını da etkilemiştir. Nitekim kesin akli bir delil ile rivayet arasında çelişki bulunduğu zaman rivayetin tevil edileceğini söylemiştir.³⁰⁴

Kur'ân'ın anlaşılması noktasında her iki müfessirin aynı çizgide yer aldığını görmekteyiz. Örneğin Abduh, her Müslümanın, kendisine verilen akli melekeyi kullanmak suretiyle Kur'ân ayetlerini gücü ölçüsünde okuyup anlamasının farz olduğunu söylemiştir.³⁰⁵ Reşid Rızâ da benzer bir düşünceye sahiptir. O da her Müslümanın Kur'ân'ı anlamaya çalışmasının bir zorunluluk olduğu kanaatinde. Ona göre İslam'ın bekası zaten Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılmasıyla mümkündür.³⁰⁶

Tasavvufla alakalı aralarında bir etkileşimin olduğu aşikârdır. Abduh, ilk dönemlerdeki tasavvuf ehlinin sahip olduğu güzel hasletleri sonraki dönemlerde gelen temsilcilerinin kaybettiğinden bahsetmektedir. O nedenle tasavvufa genel bir karşıt duruştan ziyade yanlış istikamette olanlara karşı bir tepkisi söz konusudur.³⁰⁷ Sonuçta kendisi de bir tarikat mensubudur.³⁰⁸ Ayrıca tasavvuf ehlinin, hayata aksetmeyen, topluma yön vermeyen durgun ve

²⁹⁸ el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 142.

²⁹⁹ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 120.

³⁰⁰ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 133.

³⁰¹ Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 45.

³⁰² Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 105.

³⁰³ Reşid Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, 246.

³⁰⁴ Reşid Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 5/809.

³⁰⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/23.

³⁰⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/23, 28.

³⁰⁷ Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, 117-118.

³⁰⁸ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/484.

şekli birtakım davranışlardan ibaret yapısına karşı da bir eleştirisi söz konusudur.³⁰⁹ Reşîd Rızâ da onunla aynı çizgide yer almaktadır. O da tasavvufun bizzat içinde olup onu meşru görmekte birlikte tarikatları sorgulayan bir anlayışa sahiptir. Ona göre tarikatlardaki bazı uygulamalar ibadetlerin aksamasına sebep olmaktadır.³¹⁰

Genel anlamda düşüncelerine bakacak olursak her ikisinin hayatında İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bidatlerle mücadele konusunda bu iki alimden etkilendiklerini³¹¹ söylememiz mümkündür.

Sonuç

Muhammed Abduh'un düşünce yapısının oluşmasında Cemaleddin Efgânî'nin rolü inkâr edilemez. Öğrencisi ve takipçisi Muhammed Reşîd Rızâ ise adeta Abduh'un çalışmalarının tamamlayan ve fikirlerini yazıya geçiren kişi olmuştur.

Bahsi geçen üç müellif, akıl merkezli bir düşünce yapısına sahiptirler. Olayların değerlendirmesini ve meselelerin çözümünü bu açıdan ele almaktadırlar. Bu noktada en büyük başvuru kaynağı olarak Kur'an'daki akletmeyi ve düşünmeyi tavsiye eden ayetleri görmektedirler. En nihayet saf, bozulmamış, sade bir İslam anlayışını topluma yerleştirmek amacıyla yola çıkmışlardır. Bunu gerçekleştirmek için de sonradan ortaya çıkan ve dinle bağdaşmadığını düşündükleri birçok yeniliğe cephe almışlardır. İstedikleri şey, mezheplerin ortaya çıkardığı ve dini yaşanmaz hale getirdiğini düşündükleri fıkıh anlayışlarının yerine Peygamber ve sahabe dönemindeki sağlam ve sahih İslamî yaşantının yeniden Müslüman toplumuna egemen olmasıdır.

Efgânî'nin Abduh üzerindeki en büyük etkisi, onu siyasi mecraya çekmek, sadece Mısır geneliyle ilgili bakış açısını tüm dünyayı ilgilendiren bir yapıya dönüştürmek olmuştur. Abduh ise Efgânî'nin fikirlerinin Mısır ve Ezher'de yayılmasına aracılık etmiştir. Müslümanların Batı karşısında geri kalmalarının nedenlerini araştırma ve bunlara çözüm bulma noktasında aralarında güçlü bir etkileşimin olduğu açıktır. Düşüncelerinin teoride kalmamasına ve bir an önce hayata geçirilmesine yönelik gayretleri de bu noktada ortak bir çizgide olduklarını göstermektedir. Akla geniş yetki vermeleri, ıslahat anlayışları, mezheplere bakışları ve toplumdaki yanlış inanışlarla mücadeleleri de aralarındaki etkileşimin göstergelerindedir. Her ne kadar hoca-öğrenci şeklinde bir görüntü olsa da her ikisinden de orijinal fikirler ortaya çıkmıştır.

Abduh ile Reşîd Rızâ arasındaki bağ ise onların göre çok daha güçlüdür. Bu noktada asıl fikir Abduh'a ait olup Reşîd Rızâ, onun fikirlerinin taşıyıcısı konumundadır. O nedenle hocasıyla aralarında bir sürtüşmeden ziyade bilgi alma ve onu diğer insanlara aktarma şeklinde bir iletişim söz konusudur. Abduh'un eğitime verdiği önemin Reşîd Rızâ'da da devam ettiğini görmekteyiz. İslam dünyasındaki sorunlara toplumun her kademesinde yanlış gördükleri hususları ıslah etmek suretiyle çözüm aramaları da yine aralarındaki etkileşimin bir sonucudur.

³⁰⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2/59-60.

³¹⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 255.

³¹¹ Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, 32/3.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *el-E'mâlü'l-Kâmile li'l-Îmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*. thk. Muhammed 'Îmâra. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 1993.
- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Abduh, Muhammed. *Durûsun mine'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 4. Basım, 1987.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru Cüz'i Amme*. Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1322.
- Abdulhamid, Muhsin. *Cemaleddin Efgânî Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*. çev. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınevi, 1991.
- Abdülmelik, Enver. *Çağdaş Arap Düşüncesi Bağımsızlık Sosyalizm*. çev. Adnan Cemgil. By.: Altın Kitaplar, 1971.
- Arkoun, Muhammed. *el-Fikru'l-Arabî*. Beyrut: Dâru Menşûrat Avidat, 3. Basım, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*. çev. Ali İhsan Pala ve Mehmet Şirin Çıkar. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Cündî, Abdulhalim. *el-Îmam Muhammed Abduh*. Kahire: Dâru'l-Mearif, 2. Basım, ts.
- Efgânî, Cemaleddin - Abduh, Muhammed. *el-Urvetü'l-Vüskâ*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987
- Efgânî, Cemaleddin. *Tabiatçılığın Redi*. çev. Aziz Akpınarlı. Ankara: DİB Yayınları, 1956.
- el-Behiy, Muhammed. *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Girişim Yayınları, 1986.
- Esen, Muammer. "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî". *İslamî İlimler Dergisi (İslami İlimler Sayısı)*, 3/2 (2008), 265-278.
- Goldziher, İgnaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Jansen, J.J.G. *Kur'ân'a Yaklaşımlar*. çev. Halilrahman Açar. Ankara: Fecr Yayınevi, 2. Basım, 1999.
- Kaleci, Kadri. *Cemaleddin el-Efgânî*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1956.
- Kavak, Özgür. *Modern İslam Hukuk Düşüncesi Reşid Rızâ Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Keskioğlu, Osman. "Cemaleddin EfgânîEfgânî". *AÜİFD*, 10 (1962), 91-102.
- Keskioğlu, Osman. "Muhammed Abduh". *AÜİFD*, 18 (1970), 109-136.
- Özerverli, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

-
- Özerveranlı, M. Sait. "Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ramazan, Tarık. *İslamî Yenilenmenin Kökenleri*. çev. Ayşe Meral. İstanbul, Anka Yayınları, 2005.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Gerçek İslam'da Birlik*. çev. Hayreddin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Muhammedî Vahiy*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınevi, 1991.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Beyrut:Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Mecelletu'l-Menâr (Mecelletün Şehriyyetün Tebhasü fi Felsefeti'd-Dîn ve Şuûni'l-İctimâ ve'l-Umrâ)*. Mısır: Menâr Matbaası, 1327.
- Samarraî, Hasib. *Mezhepsizler ve Mukallitleri*. çev. Ali Nar ve Sami Özbay. İstanbul: Bilge Yayınları, 1981.
- Samarraî, Hasib. *Dinî Modernizmin Üç Şövalyesi (Cemaleddin Efgânî , Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ)*. çev. Ali Nar ve Sezai Özel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998.
- Siddikî, Mazharuddin. *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat ve Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Şehhâte, Abdullah Mahmud. *Menhecu'l-İmam Muhammed Abduh fi Tefsîri'l-Kur'ân-i'l-Kerim*. B.y.: y.y. ts.
- Şentürk, Recep. *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Şerif, Mian Muhammed. *İslam Düşüncesi Tarihi*. çev. Kürşat Demirci, Kerim Urtekin ve İhsan Durdu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Şevâbike, Ahmed Fahd Berekât. *Muhammed Reşîd Rızâ ve Devruhû fi'l-Hayâti'l-Fikriyye ve's-Siyasye*. Amman: Dâru Ammar, 1989.